

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI  
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI  
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI  
ROMAN-GERMAN FILOLOGIYASI FAKUL'TETI  
ROMAN-GERMAN TILLARI KAFEDRASI

**Jo'rayeva Zarnigor Faxriddinovna**

“5220100 Nemis tili” ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun  
Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining sintaktik tahlili mavzusida yozgan

# Bitiruv malakaviy ishi

Ilmiy rahbar: o'qit. D. Muqimova

***“Himoyaga tavsiya etildi”***

Fakul'tet dekani:

\_\_\_\_\_ p.f.n. D. Jo'rayev  
“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ 2014 йил

**Qarshi shahri, 2014 yil**

**Mundarija**

## **Kirish**

### **Birinchi bob. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining yasash usullari va vositalari.....**

1.1. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining turlari.....

1.2. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining yasashida mustaqil so'zlarning roli.....

### **Ikkinchi bob. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining hosil bo'lishida sintaktik shakl.....**

2.1. Sintaktik shakl hosil qiluvchi birliklar va ularning ahamiyati .....

2.2. Sintaktik birliklarni bog'lovchi kategoriyalar.....

## **Hulosa**

## **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati**

**QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI**  
**BITIRUV MALAKAVIY ISHGA TOPSHIRIQ**

## “TASDIQLAYMAN”

Kafedra mudiri \_\_\_\_\_ f.f.n. K.SH.  
Marqayev

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ 2014 y.

Talaba

Ta'lim

yo‘nalishi:

## Bitiruv

malakaviy

ishning

mavzusi:

Bitiruv

malakaviy

ishi

oldi

amaliyoti

o‘tilgan

joy:

# Bitiruv

malakaviy

ishi

rahbari:

# Bitiruv

malakaviy

ishi

maqsaḍi:

Ish rejasi:

[illegible]

Bitiruv malakaviy ishini bajarish uchun zarur bo'lgan materiallar:

a) adabiyot manbalari:

---

---

---

---

---

---

b) qonuniy-meyoriy hujjatlar:

---

---

v) statistik va boshqa ma'lumotlar:

---

---

Tasvirlash materiallari:

Topshiriq berilgan kun:

Ishni topshirish muddati:

Ilmiy rahbar:

Kafedra mudirining bitiruv ishini himoyaga qo'yish haqidagi xulosasi:

---

---

---

---

**QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI  
XORIJIY TILLAR FAKULTETI**

5220100- "Filologiya (Nemis tili)" ta'lim yo'nalishi

\_\_\_\_\_  
ning bitiruv  
malakaviy ishiga

**T A Q R I Z**

Malakaviy ish mavzusi

---

---

---

\_\_\_\_\_Malakaviy ishning hajmi

a) yozma izoh qismi

---

b) grafik qismi

Malakaviy ishning dolzarbligi va berilgan topshiriqqa mosligi

---

---

---

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishning yozma izoh va grafik materiallarining tarkibi va bajarilish sifati

---

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishda ilmiy manbalar, fan-texnika yutuqlari va ilgʻor tajriba natijalaridan foydalanganligi

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishning ijobiy tomonlari

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ish bahosi (maksimal baho - 100)

---

Malakaviy ish rahbari:

---

(familiyasi, ismi sharifi)

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ 2014 y.

## **QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI FAKULTETI**

5220100- “Filologiyasi (Nemis tili)” ta’lim yo‘nalishi

---

\_\_\_\_\_ning bitiruv  
malakaviy ishiga

### **T A Q R I Z**

Malakaviy ish mavzusi

---

---

---

---

Malakaviy ish mavzusining dolzarbligi va topshiriqqa mosligi

---

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishning yozma izoh, grafik materiallarining tarkibi va bajarilish sifati

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishda ilmiy manbalar, fan-texnika yutuqlari va ilgʻor tajriba natijalaridan foydalanganligi

---

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy ishning ijobiy tomonlari va kamchiliklari

---

---

---

---

---

---

---

---

---

---

---

Malakaviy bitiruv ishining bahosi (maksimal 100 ball) va xulosa

---

---

---

---

---

Taqrizchi: \_\_\_\_\_

---

(imzo)

mansabi, ish joyi, F.I.SH

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ 2014 y.

Eʼlon  
2013-2014

## KIRISH

Respublikamiz mustaqillikka erishgach aholi turmush tarzini jahon standartlari darajasiga ko'tarish, jamiyat ma'naviy qiyofasini shakllantirish kabi ustuvor masalalarga alohida e'tibor berillmoqda. Bugungi kunda jamiyatni modernizatsiya qilish aholi turmush tarzini yanada yaxshilash ishlariga hukumatimiz va shaxsan prezidentimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda. Jamiyatni modernizatsiya qilishning yana bir muhim omili bu yosh avlodni barkamol inson etib tarbiyalash masalasidir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan talab ham keskin ortdi. Xorijiy tilni o'rganuvchi har bir shaxs, xususan til mutaxassisi tildagi tarjimaga katta e'tibor qaratishi tabiiy.

Ayrim tilshunos olimlar semantikani talqin etishda kontekstni yoqlamaydilar. Bunday holatning sababi shuki, kontekst masalasini to'liq ta'riflashda nazariy va amaliy qiyinchiliklar mavjuddir. Tilshunoslar shuni asos qilib ko'rsatadiki, har qanday lisoniy vosita, u hoh bir ma'noli, hoh ikki ma'noli bo'lsin kontekstga tobe bo'lmaslik kerak. Zero, (oqzaki yoki yozma) bayon etuvchi kishi ayni vositalarning ma'no va mazmunini bilmog'i kerak. Lekin shu narsa ayonki, yuqoridagi fikrlar bo'yicha berilgan har qanday jumla kontekstdan tashqari, unga bog'liq bo'lmagan holda o'z ma'no ifodasini topadi degan nazariya noto'g'ri, o'z navbatida ushbu fikrga isbotli asos ham yo'q. Zero, tilda mavjud bo'lgan barcha lisoniy vositalar o'z ma'nosini faqatgina kontekst yordamidagina oydinlashtiradi. Tajrima faoliyatida til birliklarining leksik hamda grammatik jihatdan ma'nolarini talqin etishdagi eng katta muammolardan biri til birliklarining ayni ma'no xususiyatlari va ularning kontekst qurshovuni oydinlashtirish masalasidir.

O'zga tilga yaratilgan asl nusxa asar qay darajada yuqori saviyada bitilgan bo'lsa, uning tarjima nushasi ham deyarli shu darajada bejirim qayta yangramog'i lozim. Muallif yaratgan badiiy ijodning tarjimada aynan aks ettirilishi kitobxonda asar tili haqida to'g'ri tassavur hosil qiladi va uning g'oyaviy badiiy qiymatini ko'rsata oladi. Ma'lumki, har bir millat tarix va zamon voqealarining faol

ishtirokchisiga aylanar ekan, uning jahon sivilizasiyasi yoki mamlakatdagi mavqei va obro' - e'tibori doimo shu millatning salohiyati-aqliy, ma'naviy potensialiga bog'liq bo'lib qoladi. Shuning uchun ham, mamlakat kelajagi uning ta'lim tizimining rivojlanganligi darajasi bilan belgilanadi.

Muhtaram Prezidentimizning qaroriga asosan tasdiqlangan "Barkamol avlod" Davlat dasturi yoshlarning manfaati va huquqlarini himoya qilish sohasidagi yetilgan muammolarni o'z vaqtida hal etish, uzluksiz ta'lim tizimida islohotlarni yanada chuqurlashtirish, real iqtisodiyotga va mamlakatning barcha hayot sohalarida ta'lim muassasalari tomonidan tayyorlanadigan mutahassislarga bo'ladigan talabni ta'minlash maqsadini ko'zda tutadi. Mazkur qarorda aytilishicha, "Barkamol avlod" Davlat dasturi ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha juda ko'plab masalalar qatorida quyidagilarni nazarda tutadi:

- oliy ta'lim muassasalarida yoshlardan munosib ravishda foydalanish va jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishni kafolatlaydigan, real iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarida talab qilingan yo'nalishlar va ixtisosliklar bo'yicha kadrlar tayyorlashni tashkil qilish;
- oliy o'quv muassasalaridagi ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini, zamonaviy talablarni hisobga olgan holda tahlil qilish hamda yangilash; pedagog kadrlar tayyorlash; va qayta tayyorlashni tashkil etishni takomillashtirish.

"Tayyorlanayotgan mutahassislarga real iqtisodiyot tarmoqlari va sohalaridagi mavjud talabga aloqida e'tibor bergan holda, o'sib kelayotgan yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish sohasidagi moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash, undan oqilona va samarali foydalanishni ta'minlash, davlat standartlari, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy adabiyotlarni takomillashtirish", - deydi Prezidentimiz "Barkamol avlod" Davlat dasturida. Darhaqiqat, bugungi kunda ta'lim tizimini takomillashtirish uchun pedagog kadrlarning imkoniyatlarini oshirishga katta talablar qo'yilyapti. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida boshlangan tub islohotlar ta'lim sohasini ham chetlab o'tgani yo'q, jumladan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi»gi qonuni, Kadrlar tayyorlashning milliy dasturining asosiy vazifalari ham mamlakatimizda xorijiy

tillarni mukammal biladigan yuqori malakali, sifatli kadrlar tayyorlashga qaratildi. Ayni kunlarda 2011 – 2016 yillarda Oliy o'quv yurtlarini rivojlantirish dasturi ishlab chiqilayotganining o'zi ham oliy ta'lim sohasida qilinayotgan yangilanishlarning yana bir isbotidir. "Dasturdan ko'zlangan asosiy maqsad – oliy ta'lim muassasalarining moddiy – texnik bazasini yanada mustahkamlash, ularni zamonaviy o'quv, laboratoriya va ilmiy uskunalar bilan jihozlash, pirovardida o'quv dasturlarini takomillashtirish, tobora kuchayib borayotgan zamon talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlashda sifat jihatidan yangicha yondashuvlarni hayotga tatbiq etishdan iborat"<sup>1</sup>.

**Tadqiqot mavzusining dolzarbligi.** Mustaqillik yillari O'zbekiston taraqqiyotida misli ko'rilmagan rivojlanish, taraqqiyot davri bo'ldi va bu jadal olg'a intilish yanada kuchayib bormoqda. Barcha sohada bo'lganidek ta'lim sohasida ham katta o'zgarishlar ro'y berdi va rivojlanmoqda. Yoshlarni bilim olishiga, malakali mutahassis bo'lib etishishlariga yetarli shart-sharoitlar yaratib berilmoqda. Ko'plab iqtidorli yoshlar dunyoning rivojlangan mamlakatlarida o'z bilimlarini oshirib qaytishga muvaffaq bo'lishmoqda. O'z navbatida chet tillarni o'qishga va o'qitishga bo'lgan talab va ehtiyoj ortib bormoqda. Bu borada o'qitishning yangi ilg'or-pedagogik texnologiyalaridan foydalanib yoshlarga ta'lim berish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Chet tili ta'limni samarali va sifatli amalga oshirish, yoshlarni ko'ngildagidek o'qitish va tarbiyalash haqida gap borar ekan, bunday g'oyat murakkab va ko'p qirrali vazifani faqat yuksak malaka va pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi kadrlar bilangina amalga oshirish mumkinligini ta'kidlash lozim.

Bu o'rinda ilg'or o'qituvchining pedagogik mahorati va tajribalarini boshqa o'qituvchi o'rganishi, undan ijodiy foydalanishi va o'z faoliyatini ilg'or tajribalar bilan boyitishi zarur. O'qituvchining pedagogik mahorati, asosan, sinfda,

---

<sup>1</sup> Karimov I.A. Barcha va reja dasturlarimiz Vatanimiz tarqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz faravonligini oshirishga xizmat qiladi. Prezident I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi \ Ma'rifat, 2011 yil 22 – yanvar.

auditoriya mashg'ulotlarida yaqqol ko'rinadi. Chunki o'quv mashqulotlari o'zining mazmun va moqiyatiga ko'ra o'qituvchining o'quv yurtidagi asosiy ishidir. Shuning uchun u ilmiy-g'oyaviy jihatdan yetuk va ommabop bo'lishi, turmush bilan, o'quvchi yoki talabalarning tayyorgarlik darajasi bilan uzviy aloqador bo'lishi zarur. Ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida o'zaro jonli til muloqoti, fikr almashuv munosabatlari, samimiy hurmat va asosiy maqsadga erishishda yaqin hamkorlik lozim. Ta'lim va tarbiya jarayoni ta'sirchanligining yanada yuksak bo'lishi o'qituvchining ilmiy salohiyatiga, yoshlar oldidagi obro'siga, shaxsiy sifatlariga, ilmiy iste'dodiga, ta'lim sohasidagi tajriba va mahorati hamda o'quvchi yoki talabalar bilan o'rnatilgan do'stona munosabatiga bog'liqdir.

Zamon talablari professor-o'qituvchilarning o'zlarida mavjud bo'lgan bilim va saviya bilan cheklanib qolmasdan, horijiy mamlakatlar tajribasini qunt va sabot bilan o'rganib, mag'zini chaqib, undan keyin o'z talabalariga saboq berishlari zarurligini taqozo qiladi.

Mamlakatimizdagi bunday rivojlanishlar, yuqorida aytib o'tganimizdek barcha sohalar qatori ta'lim sohasini ham chetlab o'tmadi. Chet tillarni yoshlarga talab darajasida o'qita olish, albatta, kuchli bilim, pedagogik mahorat bilan bir qatorda yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirganlikni talab etadi. Ushbu talab va ehtiyojlar "O'zbek va nemis tillarida so'z birikmalarining sintaktik tahlili" nomli Bitiruv malakaviy ishimning mavzusini dolzarbligini belgilaydi. Ushbu ishimda tilshunoslikning leksikologiya bo'limida o'rganiladigan so'z birikmalarining paydo bo'lishi, tildagi taraqqiyoti va nemis hamda o'zbek tillarida qo'llanilishi haqida so'z boradi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Bizga ma'lumki, hozirgi davrda ilm-fan sohasida ham katta o'zgarishlar bo'layotgan bir qatorda, nemis tili tilshunosligi sohasida ham ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bunga ishimizda foydalanilgan manbalar ham yaqqol misol bo'la oladi. Bular barchasi bugungi kunda ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, chet tillarni o'qitishga bo'lgan talabning

ortishi chet tillarni o'qitishda yangi innovasion texnologiyalarni amalda joriy etishni talab qiladi.

**Tadqiqotning maqsadi.** Tadqiqotimizning eng asosiy maqsadi shundan iboratki, nemis va o'zbek tillaridagi so'z birikmalarini sintaktik qiyosiy tahlil qilishda buyuk nemis adibi Fridrix Shiller qalamiga mansub "Makr va muhabbat" asari misolida o'rganib, tarjima jarayonida o'girilayotgan har bir lisoniy vositalarga ijodiy yondoshildi. Ularning kontekst yordamida anglashilgan ma'no va mazmun birikmalarini to'g'ri talqin etish hamda keltirilgan misol-namunalar tahlili asosida tarjimada adekvat mahsulga erishishda, asliyatni o'zga tilda ikkinchi nusxa sifatida "qayta yaralishi"da kontekstning qanchalik muhim va chuqur ahamiyat kasb etilishini ko'rsatib amaliy isbotlashdir.

## **I Bob**

### **Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarini yasash usullari va vositalari**

#### **1.1. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining turlari**

Gap nutqning eng kichik, minimal bo'lagidir. So'z, so'z birikmalari, grammatik formalar, so'z tartibi va intonasiya gap strukturasi ajralmas qismidir. Nutq prosessida so'zlar shu tilga xos bo'lgan grammatik xususiyatlar asosida bir-biri bilan bog'lanadi. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'no ifodalovchi so'zlardan tuzilgan, ham grammatik, ham semantik butunlikka ega bo'lgan birlikdir. So'z birikmalari erkin va turg'un bo'lishi mumkin. Erkin so'z birikmasida so'zlarning birikishi erkin bo'ladi. Erkin so'z birikmalarining ma'nosi komponentlarning ma'nosiga teng bo'lib, komponentlar o'rtasida hokim-tobelik mavjud bo'ladi.

Turg'un so'z birikmasining ma'nosi bir so'zga tenglashib, unda hokim-tobelik bo'lmaydi. Turg'un so'z birikmasi frazeologiyada o'rganiladi.

So'z birikmasi bilan gap o'rtasida farq kattadir. So'z birikmasi nominatsiya (atash) funksiyasini bajarishi jihatdan so'zga yaqin turadi va u gap singari intonatsion tugallikka ega bo'lmaganligi uchun kommunikativ birlikni tashkil qilmaydi.

So'z birikmasining turlari . So'z birikmasi strukturasi bir so'z hokim, qolgani tobe bo'ladi. Odatda sifat bilan ot birikkanda sifat tobe, ot hokim; ravish bilan fe'l birikkanda fe'l hokim, ravish tobe bo'ladi. Hokim so'z fe'l bilan ifodalangan bo'lsa, fe'lli so'z birikma, ot bilan ifodalangan bo'lsa, otli so'z birikma, olmosh bilan ifodalangan bo'lsa, olmoshli so'z birikma, ravish bilan ifodalangan bo'lsa, ravishli so'z birikma, son bilan ifodalangan bo'lsa, sonli so'z

birikma deb yuritiladi. Hozirgi zamon nemis tilida ot - ot tuzilishidagi soʻz birikmasi koʻp uchraydi. Ot -(otli) soʻz birikmasi ham oʻz navbatida bir necha koʻrinishga ega:

- 1) bosh kelishikdagi ot + ot
- 2) haratqich kelishikdagi ot + ot

Ot + ot soʻz birikmasi koʻp hollarda predlog bilan ham keladi:

Aniqlovchining otdan oldin yoki keyin kelishiga koʻra soʻz birikmasi bir necha turlarga boʻlinadi. Bular holat variantlari deyilib, soʻz birikmasining ichidan kengayishi natijasida sodir boʻladi.

Soʻz birikmalarining koʻp uchraydigan turiga sifat+ot birikmasi ham taalluqlidir:

Mazkur soʻz birikmasining sifat + predlog + ot turi ham mavjud. Bu turdagi soʻz birikmasida ikkita sifat ketma-ket kelishi mumkin. Sifat + sifat + ot soʻz birikmasi ham koʻp qoʻllanadi.

Soʻz birikmasining boshqa turlari ham mavjud:

Gapning bosh (ega, kesim) va ikkinchi darajali (aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol) boʻlaklari boʻladi. Ega va kesimning oʻzidagina iborat boʻlgan gap sodda yigʻiq gap deyiladi, masalan: Kuz keldi. Oʻquvchilar qatnashdilar kabi.

Gapda ega va kesimdan tashqari ikkinchi darajali boʻlaklar ham boʻlsa, bunday gap sodda yoyiq gap deb ataladi, masalan: Oʻbekistonga kuz keldi.

Gapda soʻzlar bir-biri bilan bogʻlangan boʻladi. Gapdagi soʻzlar ikki xil yoʻl bilan boqlanadi: teng boqlanish va ergash bogʻlanish.

Teng huquqli soʻzlarning bogʻlovchi yordami bilan yoki bogʻlovchisiz oʻzaro birikishi teng bogʻlanish deyiladi, masalan: daryo va dengiz, kuzat va tingla kabi birikmalarda soʻzlar teng huquqli, chunki ular boshqa soʻzlarga nisbatan bir xil munosabatda boʻladi.

Soʻzlarning biri ikkinchisiga tobe boʻlib, uni aniqlab, toʻldirib, izohlab kelishi ergash bogʻlanish deyiladi. Aniqlanadigan soʻz bosh soʻz (ergashtiruvchi soʻz), aniqlaydigan soʻz esa ergash soʻz (ergashuvchi soʻz) deyiladi. Soʻzlarning oʻzaro ergash bogʻlanishi uch turli boʻladi: moslashuv, boshharuv va bitishuv.

### **So'z birikmasida so'zlarning o'zaro birikish usullari**

Tobe bo'lakning hokim bo'lakka kelishik, egalik qo'shimchalari, ko'makchilar va tobelashtiruvchi ohang yordamida bog'lanishi so'z birikmasi deyiladi. Tobe bo'lak hokim bo'lakka ma'lum bog'lovchi yordamida bog'lanadi. Bundan faqat egalik qo'shimchasi yordamida bog'langani mustasno. Egalik qo'shimchasi hokim bo'lak oxiriga qo'shiladi. Tobe bo'lak esa qaratqich kelishigida turadi. Ba'zan qaratqich kelishigi ifodalanmasligi ham mumkin. Masalan: litsiyning bog'i-litsiy bog'i.

Tobe bo'lakni hokim bo'lakka bog'lovchi vositaning qo'shilish o'rni ikki xil bo'ladi: kelishik, ko'makchi va ohang tobe qismga, egalik qo'shimchasi esa hokim qismga qo'shiladi. Masalan: choynakdan kattaroq, o'quvchining sovg'alari, qalam bilan chizmoq, kitobning muqovasi, g'oliblik uchun kurashish.

**Boshqaruv.** Tobe so'zning hokim so'zga tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalari yoki ko'makchilar yordamida bog'lanishi boshqaruv deyiladi: do'stlarni hurmat qilmoq, g'alaba uchun kurahmoq, yaxshilarga g'amxo'rlik qilmoq, sharoitga ko'ra yondashmoq.

Agar hokim bo'lak belgi bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanib, qiyoslashga asos vazifani bajarsa, qiyoslanuvchi so'z chiqsh kelishigi orqali bog'lanadi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin: -dan—belgi bildiruvchi so'z

Sifat boshqaruvida hokim so'z sifat bo'lib, tobe so'z chiqish kelishigi yoki ko'makchi shaklida bo'ladi. Masalan: oydan go'zal, asaldan shirin, otdan baland, men uchun aziz. Yoki: mehmonning otangdan ulug'ligini unutma. Men suvgan qiz oydan-da go'zal.

Ravish boshqaruvida hokim so'z ravish bo'lib, tobe so'z chiqsh kelishigida bo'ladi. Masalan: tovushdan tez, hammadan ko'p.

Agar hokim bo'lak fe'l bilan ifodalansa, shu fe'lning ma'no talabiga ko'ra tobe bo'lak bir necha kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar orqali bog'lanadi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin:

-ni—fe'l: uzumni yemoq;

-ga—fe'l: uyga ketmoq;

-da—fe'l: qalamda yozmoq;

-dan—fe'l: uydan kelmoq;

-ko'makchi—fe'l: istiqlool uchun kurashmoq;

Uzum ye-har qanday uzum;

Uzumni ye- so'zlovchi va tinglovchiga ma'lum bo'lgan aniq uzum;

Uzumdan ye- so'zlovchi va tinglovchiga ma'lum bo'lgan aniq uzum va undan bir qism;

Tobe bo'lak hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida ham bog'lanadi. Masalan: kelajak haqida suhbatlashmoq, telefon orqali gaplashmoq kabi.

Ba'zan kelishik va ko'makchilar birgalikda qo'llaniladi. Bunday vaqtda kelishik tobe so'z oxiriga yoki ko'makchi oxiriga qo'shilishi mumkin. Masalan: dala tomon ketmoq-dalaga tomonga ketmoq.

Tobe bo'lak hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida bog'langanda ko'p hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashinib qo'llanishi mumkin. Natijada kelishik qo'shimchalari va ko'makchilari sinonimiyasi vujudga keladi.

Kelishik qo'shimchalari bilan ko'makchilar o'zaro sinonimik munosabatda bo'lsa ham, ular o'rtasida ma'lum ma'no farqlanishi mavjud. Kelishik qo'shimchasi yordamida bog'langanda hokim bo'lak ifodalangan harakatning chiqish yoki yo'nalish nuqtasi aniq, ko'makchi yordamida bog'langanda esa noaniq bo'ladi: maktabdan chiqdi-maktab tomondan chiqdi, maktabga ketdi-maktab tomonga ketdi.

Bitishuv. So'z birikmalari tarkibidagi tobe va hokim so'zning hech qanday qo'shimchasiz, faqat ohang va ma'nosiga ko'ra bog'lanishi bitishuv deyiladi: tez ketmoq, chiroyli gapirmoq, ishchan o'quvchi, mehribon murabbiy.

Moslashuv. Tobe so'zning hokim so'zga qaratqich kelishigi qo'shimchasi yordamida, hokim so'zning egalik qo'shimchasi esa tobe so'zga egalik qo'shimchalari yordamida bog'lanishi moslashuv deyiladi: kitobning muqovasi, xonalarning kattarog'I, bizning sinfimiz, sizning ukangiz.

Tobe bo'lak hokim bo'lakka qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'langanda, ikki tomonlama bog'lanish ro'y beradi. Tobe bo'lak qaratqich kelishigi qo'shimchaini oladi. Bunday bog'lanishda tobe qism qaratqich, hokim qism qaralmish deb nomlanadi.

Ko'pincha qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi, ba'zan esa har ikkisi ifodalanmaydi. Uni quyidagi cha ifodalash mumkin:

- a) –ning (do'stimnig) (ona)-si
- b) -0 (mustaqillik) (shabada)-si
- c) –ning (bizning) (Vatan)-0

Qaratqich kelishigi doimo tushib qolavermaydi. U quyidagi hollarda, albatta, qo'llaniladi:

- a) Qaratqich bilan qaralmish o'rtasida boshqa so'z kelsa: Derazaning qora oynasi;
- b) Qaratqich atoqli otlar va olmoshlar bilan ifodalanganda: Ahmadning daftari, mening daftarim kabi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, qaratqich va qaralmish munosabatida qaratqich va egalik qo'shimchalarining ifodalanishi to'rt xil ko'rinishga ega. Bu ko'rinishlar o'rtasida ma'lum mazmuniy va uslubiy farqlanish bor.

- 1) Daftarning varag'i- varaq so'zlovchi va tinglovchi uchun aniq bitta daftar:
- 2) Daftar varag'i- umuman, daftar.
- 3) Bizning daftar- I shaxs ko'plikdagi olmoshlar uchun xos:
- 4) Daftar varaq- so'zlovchuv uslubiga xos.

Qaratqich va tushum kelishiklaridan o'rinli foydalanish:

Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari bir-biriga shakl jihatdan juda yaqin. Shuning uchun og'zaki so'zlashuvda qaratqich kelishigi o'rnida ham ko'pincha tushum kelishigi qo'shimchasi qo'llaniladi. Masalan, olmaning sharbati o'rniga olmani sharbati deyiladi. Natijada yozuvda ham ko'pchilik og'zaki so'zlashuv ta'sirida shunday yozib qo'yiladi. Bunday xatodan qutulish uchun hokim so'zning ifodalanishiga e'tibor berish kerak.

Agar hokim bo'lak sof fe'l bilan ifodalansa va bu fe'l kimni? Nimani? Qayerni? So'roqlariga javob bo'luvchi so'zni talab qilsa, tobe bo'lak tushum kelishigida qo'llanadi, hokim bo'lak egalik qo'shimchasini olgan ot, ba'zan harakat nomi va sifat-dosh bilan ifodalansa, tobe bo'lk qaratqich kelishigida qo'llanadi. Kitobni olmoq- ot+ni ---fe'l;

Kitobning muqovasi- ot+ning—ot+ egalik qo'shimchasi

Teng bog'lanish va tobe bog'lanish. So'zlarning o'zaro bog'lanishi ikki xil bo'ladi:

- 1) Teng bog'lanish-ikki so'zning teng huquqli, biri kkinchisiga bo'ysunmay bog'lanishi: opam va kitob, uyva tom
- 2) Tobe bog'lanish-bir so'zning (tobe so'zning) boshqa bir so'zga (hokim so'zga) bo'ysunishi orqali bog'lanishi: opamning kitobi, qizil gul, uyga kirmoq.

So'zlarning tobelanishi asosida bog'lanishi so'z birikmalari hosil bo'ladi. So'z qo'shilmasida har bir so'z ma'no mustaqilligini, alohida-alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi: opam va kitob, siz bilan biz. O'zaro teng bog'langan bo'laklar bir xil gap bo'lagi vazifasida keladi va ko'pincha bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Ularni bir-biriga bog'lovchi vosita sifatida teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi ishtirok etadi. Teng bog'lanishni quyidagi ishoralar bilan ifodalash mumkin:

□, □- sanash ohangi yordamida hosil bo'lgan teng bog'lanish

□- ammo, lekin, va, bilan, hamda, -u(-yu), -da, □- teng bog'lovchilar yordamida hosil bo'lgan teng bog'lanish

Teng bog'lanishga misollar:

Ayol- go'zallik, nafosat va muhabbat timsoli.

Sohibqiron ayol qadriga, go'zalligiga ichki bir muhabbat bilan qaragan.

Sizni ishxonada ham, oilada ham ijobiy yutuqlar kutmoqda.

Mashaqqatli, lekin sharaflilik ishga qo'l urgansiz.

Bir so'zning ikkinchi so'zga ergashib, u bilan rod, son, kelishik yoki shaxs jihatdan moslashib bog'lanishi moslashuv deb ataladi.

Bir soʻzning boshqa soʻz talabiga koʻra maʼlum (old koʻmakchili yoki old koʻmakchisiz) vositali kelishikda turishi boshharuv deyiladi.

Bir soʻzning ikkinchisi bilan moslashmay, boshharilmay, faqat maʼno jihatidan bogʻlanishi bitishuv deyiladi.

Morfonologik analiz tilning leksik yarusini tekshirishda ham katta roʻl oʻynaydi. Chunonchi, leksema va uning variantlarini hamda allolekslarini bir-biridan farq qilishda morfologik printsiptga tayaniladi. Masalan: shahar - shaharni - shaharimiz shahar - shahrim – shahrimiz.

Shahar leksemasi quyidagilardan iborat: Shah -ar .

Sintaktik paradigmatika nuqtai nazaridan shahar soʻzining ikki xil birikmada kelishini solishtirib koʻramiz.

Masalan: bu katta shaharda - bu shahri azimda va boshqalar.

Sintaksis (syntax) yunoncha (syntaxis) tuzish soʻzidan olingan boʻlib, soʻz. birikmalari va gaplarning yasash usullarini, sintaktik formalar birliklaridan anglashilgan maʼnolarni oʻrganadi. Sintaksisda asosiy birlik soʻz birikmasi va gap boʻlib, ular sintaksisning oʻrganish obʼekti hamdir.

Soʻz birikmalari zanjiri

Gap tarkibida bir soʻz birikmasidagi hokim soʻz boshqa bir soʻzga tobelangan, bir hokim soʻz bir necha tobe soʻz yoki bitta tobe soʻz bir necha hokim soʻzga aloqador boʻlgan hollarda soʻz birikmalari zanjiri yuzaga keladi. Soʻz birikmasidagi tobe va hokim soʻzlar orasida bir necha boshqa soʻzlar va soʻz birikmalari kelishi mumkin. Masalan: paxta gulli chinni piyola soʻz birikmasi zanjirida 3 ta, uchta paxta gulli chinni piyola soʻz birikmasi zanjirida 4 ta, shimoldan esgan shamol soʻz birikmasi zanjirida 2 ta, shimoldan esgan mayin shamol soʻz birikmasi zanjirida 3 ta, uch kundan beri shimoldan esgan mayin shamol soʻz birikmasi zanjirida 5 ta soʻz birikmasi bor.

Soʻz birikmasi zanjirida soʻzlarning hammasi bitta soʻzga borib bogʻlanmaydi. Masaln: paxta gulli chinni piyola soʻz birkmasi zanjirida quyidagi soʻz birikmalari mavjud: chinni piyola, gulli piyola, paxta gulli. Ushbu soʻz birikmasi zanjirida chinni, gulli, paxta soʻzlari tobe soʻzlar hisoblansa, piyola va

gulli so'zlari hokim so'z sanaladi, guli so'zi esa paxta so'ziga nisbatan hokim (paxta gulli), piyola so'ziga nisbatan tobe (gulli piyola) bo'ladi. Yoki shimoldan esgan mayin shamol so'z birikmasi zanjirida quyidagi so'z birikmalari mavjud: mayin shamol, esgan shamol, shimoldan esgan. Mazkur so'z birikmasi zanjirida mayin, esgan, shimoldan so'zlari tobe so'z sanalsa, shamol va esgan so'zlari hokim so'z hisoblanadi, esgan so'zi shimoldan so'ziga nisbatan hokim (shimoldan esgan), shamol so'ziga nisbatan tobe (esgan shamol) boladi.

Bitta gap tarkibida bitta yoki ikkita so'z birkmalari zanjirigina bo'la olado. Bu zanjirlar gapning kesimi yoki egasi atrofida birlashadi.

1. Ega atrofida birlashgan so'z birikmasi zanjiri (1 ta ): Badanni junjituvchi sovuq shamol izg'ib qoldi.
2. Kesim atrofida birlashgan so'z birikmasi zanjiri ( 1 ta ): 1) Bu masalani tezda yechish kerak; 2) Sayohatchilar daraning pillapoya kabi yotiqroq yerlaridan yuqoriga intildilar.
3. Ega va kesim atrofida birlashgan so'z birikmasi zanjiri (2 ta ): 1) Kishi moliga suq podsholarini ko'rgan Binoiy o'n olti yoshli Boburning bunchalik halolligidan juda qattiq ta'sirlandi. 2) Darveshalining zindonda yotishi Alisherning yuragida dushmanlik olovini to'ldiradi.

So'z birikmasi ham, gap ham so'zlarning grammatik aloqaga kirishuvidan yuzaga keladi. So'z birikmasi biror narsa, belgi, harakat yoki holatni aniqlashtirgan holda anglatadi. Gap esa ma'lum bir fikrni, tasdiq yoki inkor hukmni ifodalab keladi. Gapning markazi kesimdir. U kesimlik qo'shimchalari bilan shakllangan bo'ladi. So'z birikmasi:

Chiroyli gul;

Muhabdis akam;

Shirin qovun;

G'azalni yodlash;

Ko'chat o'tqazish.

Gap: Gul chiroyli (chiroylidir, chiroyli edi);

Akam muhandisdir (edi, bo'ladi);

Bu qovun shirin (-dir, edi);  
G'azalni yodlaymiz (-ng, -dim);  
Ko'chat o'tqazing (-dik, -miz).

Gapning gap bo'lmagan boshqa sintaktik birliklardan (so'z birikmasidan) farqi ham kesimlik belgisidir. Men keldim-gap. Bu gapda keldim so'zi Grammatik shakllanib kesim vazifasida kelyapti. Mening kelishim-gap emas. Kelishim kesimlik shakliga ega emas va kesim vazifasida kelmayapti. Kesimlik belgisiga ega bo'lgan har qanday so'z gap bo'lib kela oladi. Masalan: Bahor.... Go'zalsan!

Nemis tilida so'z birikmalari- die Wortfügungen (Wortgruppen, Wortgefüge, Wortverbindungen) deb yuritiladi.

Tobelanish asosida o'zaro bog'lanib semantik va grammatik jihatdan bir butunlik hosil qilgan yoki undan ortiq mustaqil so'z birlikda so'z birkmasi hisoblanadi. So'z birikmasi nominative funksiyani bajaradi, ammo mustaqil fikrni ifodalamaydi. Masalan: den Frieden erkämpfen, der Frieden in der ganzen Welt, der Frieden für die Millionen.

## **1.2. Nemis va o'zbek tillarida so'z birikmalarining yasallishida mustaqil**

### **so'zlarning roli**

Hozirgi nemis tilida so'z birikmalarining muhim tiplari to'rtta bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Otli so'z birikmalari (Substantivfügungen)
  2. Sifatli so'z birikmalari (Adjektivfügungen)
  3. Fe'lli so'z birikmalari (Verbalfügungen)
  4. Ravish birikmalari (Adverbfügungen)
- 1) Otli so'z birikmalari (Substantivfügungen). Bu birikmalarda hokim so'z ot hisoblanadi: eine große Stadt, die Bäume des Gartens, die Blumen auf der Straße, seine Eltern, zwei Töchter, die geliebte Mutter, der Wald drüben u.a.
- 2) Sifatli so'z birikmalari (Adjektivfügungen). Bu birikmalarning o'z nomiga ko'ra hokim so'zi sifatdir: der Abend unerträglich, mehr feierlich, erst kürzlich, erst richtig, seinem Vater ähnlich, immer lustig, sehr interessant, alles weis und Frisch.

3) Fe'lli so'z birikmalari (Verbalfügungen). Bu birkmalarda hokim so'z fe'ldir.

So'z birikmalarining yuqorida berilgan turlari ichida eng muhimi fe'l birikmalari bo'lganligidan bunga ko'proq o'rin berish va uning modellarini o'zbek tilidagi ekvivalentlarini ham ko'rsatib o'tish zarur:

a) Vositali kelishikdagi ot+fe'l (Substantiv im indirekten Kasus+Verb).

das Studium beenden-o'qishni tugatmoq;

dem Bauern helfen-dehqonga yordam bermoq;

eines Freundes gedenken-do'stni eslamoq;

b) Predlog+ot+fe'l (Präpositio +Substantiv+Verb).

um eine Hochzeit auszurichten-to'y qilmoq, to'yni o'tkazmoq;

aus der Stadt kommen-shahardan kelmoq;

mit dem Bahn entfernen-poezd bilan uzoqqa ketmoq.

c) Ravish (sifatdosh)+fe'l (Adverb (Partizip)+ Verb).

Immer passieren-doim sodir bo'lmoq;

Leise fragen-sekin (asta)so'ramoq;

Rasch kriegen-tez olmoq;

Lachend sitzen-kulib o'tirmoq.

d) Zu li infinitiv+ fe'l ((zu)+Infinitiv+Verb)

Erklären können-tushuntira olmoq;

Zu sprechen wünschen-gaplashishni orzu qilmoq;

Aufstehen wollen-o'rindan turishni istamoq.

Tuzilishiga ko'ra so'z birikmalari sodda so'z birikmalari va murakkab so'z birikmalariga bo'linadi. Ikki so'zdan hosil bo'lgan so'z birikmalari sodda so'z birikmalari deyiladi. Masalan: der junge Mensch, Furcht vor Neuem, das Lied an den Abendstern u.a.

Ikkidan ortiq mustaqil so'zdan hosil bo'lgan so'z birikmalari murakkab so'z birkmalari deyiladi. Masalan: "Ja und nein, mein Freund, ja und nein", sagte die Bedrängte gütig, mit zitterndem Kopfe. Es war kein gutes Bild, sie gestand es selbst; ein tolle Gedränge von Booten, voll von Hurra schreienden Männern,

Frauen und Kindern, rings um sie her der Wellenden, auch die Kürze des kaiserlichen Sufenthaltes. (Th. Mann.)

O'zbek tilida ham so'z birikmalari o'z xususiyatlariga ko'ra nemis tilidagi so'z birikmalariga o'xshaydi. Masalan, birinchidan, bu tilda ham so'z birikmalari birdan ortiq mustaqil so'zning tobelanish asosida bog'lanishidan hosil bo'ladi: bepoyon dala, tez yurmoq; ikkinchidan, o'zbek tilida ham so'z birikmasining otli birikma (keng dala), fe'lli birikma (uzoq so'zlamog), sifatli birikma (ishga qobiliyatli odam) kabi turlari mavjud; uchinchidan o'zbek tilida ham so'z birikmalari tuzilishiga ko'ra soda va murakkab birikmalarga bo'linadi: qiziqarli o'yin (soda so'z birikmasi), o'n besh qavatli bino (murakkab so'z birikmasi).

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan so'z birikmalarining nemis va o'zbek tillaridagi muhim modellari quyidagilar:

1. Otli so'z birikmalari (Substantivfügungen) modellari:

Nemis tilida

O'zbek tilida

1) sifat yoki sifatdosh+ot  
(Adjektiv oder Partizip+Subs.)

1) sifat yoki sifatdosh+ot  
(Adjektiv oder Partizip+Subs.)

neues Haus

yangi uy

kaltes Wasser

sovuq suv

gelesenes Buch

o'qilgan kitob

geschriebener Brief

yozilgan xat

2) olmosh +ot  
(Pronomen + Subs)

2) olmosh +ot  
(Pronomen + Subs)

diese Politik

bu siyosat

unsere Partei

bizning partiyamiz

3) son + ot  
(Zahlwort + Subs. )

3) son +ot  
(Zahlwort + Subs)

fünft Jahre

besh yil

drei Monate

uch oy

4) jamlovchi ma'noni ifoda

etatigan ot +ot

(Sammelnamen + Subs)

4) jamlovchi ma'noni ifoda

etatigan ot +ot

(Sammelnamen + Subs)

eine Menge Menschen

tuda odam

eine Menge Pilze

quziqorin uyumi

5)miqdor ma'nosini ifoda etadigan

ot+sifat+turdosh ot

(Stoffname+Adjektiv+Gattungsname)

5)miqdor ma'nosini ifoda etadigan

ot+sifat+turdosh ot

(Stoffname+Adjektiv+Gattungsname)

ein Glas starken Tee

bir stakan achchiq choy

ein Kilo frisches Fleisch

bir kilo yangi go'sht

6)ot+zu+infinitiv

(Substantiv+zu+Infinitiv)

dem Freund zu helfen

6)bu model o'zbek tilida ikki

yo'l bilan ifoda etiladi:

a)jo'nalish k. ot+ murakkab

fe'ling infinitivi. Mas-n:

(Subs. im Dativ+Infinitiv des

Zusammengesetzten Verbs)

do'stga yordam bermoq

b)tushum k. ot+infinitiv

(Subs.im Akk+Infinitiv)

die Lust zu schreiben

xursandchilikni tasvirlamoq

7)Ot+predlog+ot  
(Subs.+Präposition+Subs.)

die Art von Menschen

7)bu model o'zbek tiliga turli yo'llar  
bilan beriladi:  
a) aniqllovchi+aniqlanmish kons-  
truksiyasi bilan

odamlarning turi yoki odamlarning  
kelib chiqishi;

der Mann mit Bärtchen  
soqolli va ko'zoynakli odam  
und Brille

b) ot+aff.li+ot

c)chiqish k. ot+ot+ko'makchi  
gacha+sifatdosh+ot

eine Reise von Berlin nach Bonn Berlindan Bonngacha bo'lgan  
sayohat

Misollardan ko'rinib turibdiki, nemis tilidagi otli birikmalarning besh turi  
o'zbek tili otli so'z birikmalariga mos keladi. Lekin oxirgi ikki predlogli otli so'z  
birikmalari mos kelmaganligi uchun, ular o'zbek tilida turli yo'llar bilan ifoda  
etildi.

## II. Sifatli so'z birikmalari modellari (Adjektivfügungen):

Nemis tilida

1) Ravish+sifat  
(Adverb+Adjektiv)

sehr richtig

sehr leicht

immer interessant

O'zbek tilida

1) Ravish+sifat  
(Adverb+Adjektiv)

juda to'g'ri

juda oson

doim qiziq

2) Ot+ qiyosiy darajadagi sifat  
(Subs.+Adjektiv im Komparativ)

ein Jahr jünger

einen Monat älter

2) ot+qiyosiy darajadagi sifat  
(Subs.+Adjektiv im Komparativ)

bir yildan yoshroq

bir oydan kattaroq

3) Qiyosiy darajadagi  
ravish+zu+infinitiv  
(Adverb im Komparativ+zu  
+Infinitiv )

schneller zu erreichen

schneller zu erfüllen

3) qiyosiy darajadagi  
ravish+infinitiv  
(Adverb im  
Komparativ+Infinitiv)

tezroq erishmoq

tezroq bajarmoq

4) Sifat+zu+infinitiv  
(Adjektiv+zu+Infinitiv)

bereit zu helfen

bereit zu fahren

4) jo'nalish k. ot+sifat  
(Subs. im Dativ+Adjektiv)

yordamga tayyor

jo'nashga tayyor

5) Qaratqich kelishigidagi ot+sifat  
(Subs. im Genitiv+Adjektiv)

Lesens kundig

5) jo'nalish kelishigidagi fe'ldan  
yasalgan ot+sifat  
(vom Verb abgeleitetes Subs. im  
Dativ+Adjektiv)

o'qishga mohir, o'qishga usta

Misollardan ma'lum bo'ladiki, sifatli so'z birikmalarning besh turidan ikki turi (1, 2-misol) nemis va o'zbek tillarida bir xil bo'lib, bir-biri bilan mos tushsa, qolgan turi (3, 4-misol) predlogli birikma bo'lgani uchun o'zbek tilidan farq qiladi, chunki o'zbek tilida predloglar yo'q. nihoyat birikmaning 5-turi ham, hatto predlogsiz bo'lsa-da, o'zbek tili bilan mos tushmaydi, chunki nemis tilida

qaratqich kelishikda (Genitiv) ishlatilgan ot o'zbek tilida jo'nalish kelishigi orqali berilmoqda.

### III. Fe'lli so'z birikmalari modellari (Verbalfügungen)

#### Nemis tilida

1) tushum, jo'nalish, qaratqich  
kelishigidagi ot+fe'l (Subs. im  
Akk, Dativ und im Gen. +  
Verb)

Ein Haus bauen

Einem Freund helfen

Eines Freundes gedenken

2) predlog+ot+fe'l  
(Präposition+Subs.+Verb)

für die Kinder sorgen

von jemandem sprechen

3) ravish+fe'l; sifatdosh+fe'l  
(Adverb+Verb; Partizip+Verb)

oben stehen

nach oben gehen

lachend sprechen

4) infinitiv+fe'l  
(Infinitiv+ Verb)

lesen lernen

nähen lernen

#### O'zbek tilida

1) tushum, jo'nalish  
kelishigidagi ot+fe'l  
(Subs. im Akk.  
Dativ+Verb)

uy qurmoq

do'stga yordam bermoq

do'stni eslamoq

2) ot+ko'makchi+fe'l  
(Subs.+Hilfswort+Verb)

bolalar uchun g'amxo'rlik qilmoq

biror kishi to'g'risida gapirmoq

3) ko'makchi ot+fe'l;  
sifatdosh+fe'l (Hilfssub+Verb;  
Partizip+Verb)

yuqorida turmoq

yuqoriga chiqmoq

kulib gapirmoq

4) tushum k. ot=harakat nomi  
(Subs. im Akk.+Infinitiv)

o'qishni o'rganmoq

tikishni o'rganmoq

Misollardan anglashiladiki, fe'lli birikmalar nemis va o'zbek tillarida turlicha ekan:

Birinchi tur so'z birikmasida tushum, jo'nalish kelishiklarida qo'llangan birikmalar mos tushsa-da, lekin qaratqich kelishigidagi birikma o'zbek tiliga tushum kelishigi orqali berilyapti.

Ikkinchi turdagi so'z birikmasi predlogli bo'lgani uchun o'zbek tilidan farq qilishi o'z-o'zidan tushunarli. O'zbek tilida bu kabi birikmalar ko'makchi yoki ko'makchili otlar yordamida beriladi.

Uchinci tur so'z birikmasi har ikki tilde turli konstruksiyalar orqali ifoda etilmoqda, yani nemis tilida birikma sostavida ravish qo'llanayotgan bo'lsa, o'zbek tilida xuddi shu o'rinda ko'makchi ot ishlatilmoqda.

To'rtinchi tur so'z birikmasi ham mutlaqo mos tushmaydi. Nemis tilida sof infinitive qo'llansa, o'zbek tilida bu o'rinda tushum kelishigidagi harakat nomi qo'llanmoqda. Infinitivning turlanishi o'zbek tilining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlaridan biri hisoblanib, bu holat nemis tili infinitive uchun yotdir.

So'z birikmalari quyidagi xususiyatlari asosida tasnif qilinadi:

1. So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra.
2. So'z birikmalarining tuzilishiga ko'ra.

So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra tasnif qilinganda, hokim a'zoning qaysi so'z turkumidan ekanligi, tobe a'zoning sintaktik vazifasi asosga olinadi. So'z birikmalari hokim qismning qaysi so'z turkumidan ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) fe'lli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal so'zli birikma.

1. Otli birikma. Bunday birikmaning hokim so'zi vazifasida ot, otlashgan so'zlar keladi va u quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi: Hokim qism vazifasida ot keladi: g'ayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi. Hokim qism sifatida olmosh keladi: bolaning o'zi, Karimaning o'zi. Hokim so'z sifatida otlashgan sifat keladi: kishilardan eng mard, qizlarning sarasi. Hokim qism vazifasida otlashgan son keladi: talabalarining beshtasi, o'quvchilardan biri. Hokim qism vazifasida otlashgan olmosh keladi: tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi.

Hokim soʻz vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: onamlarning aytganlari, bolalarning oʻqiyotgani va h.k.

Hokim qism vazifasida otlashgan ravish keladi: koʻp soʻzning ozi, ishlarning koʻpi. Hokim soʻz sifatida otlashgan undov soʻz keladi: ularning dod-voyi, bolalarning urasi.

Hokim soʻz vazifasida otlashgan taqlid soʻz keladi: otlarning dupur-dupuri, toʻplarning gumbur-gumburi.

Koʻrinadiki, otli soʻz birikmasi qismlari bitishuv, muvofiqlashuv va boshqaruv yoʻli bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) yoki ikki soʻz shakllarning bogʻlanishidan hosil boʻladi.

2. Feʼlli birikma. Bunday birikmaning hokim qismi feʼl bilan ifodalanadi: tez ishlamoq, oldinda yurmoq, diqqat bilan tinglamoq, kulib gapirmoq. Feʼlli birikmaning qismlari oʻzaro bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi. Feʼlli soʻz birikmasi soʻz shakl bilan soʻzning (leksemaning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi.

3. Sifatli birikma. Mazkur birikmada hokim soʻz otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yoʻli bilan sintaktik munosabatga kirishadi: akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq.

4. Ravishli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli soʻz birikmalarida tobe va hokim qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: raketadan tez, toshbaqadan sekin.

5. Modal soʻzli birikma. Bunda modal soʻz birikmaning hokim soʻzi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yoʻli bilan tuziladi: bizga kerak, oʻquvchilarda bor. Sifatli, ravishli, modal soʻzli birikmalar ham feʼlli birikma singari soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning oʻzaro bogʻlashi natijasida hosil qilinadi. Soʻz birikmalari, tobe qismning sintaktik vazifasiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) aniqllovchili birikma; 2) toʻldiruvchili birikma; 3) holli birikma.

1. Aniqllovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe qismi aniqllovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. SHunga koʻra ularni: 1) sifatlovchili birikma, 2)

qaratuvchili birikma, 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlari – sifatlovchili birikma; iqtisodiyotning taraqqiyoti, maktab hovlisi - qaratuvchili birikma; o'qituvchi Salimova, professor Qodirov - izohlovchili birikma. Aniqlovchili birikma bitishuv va boshqaruv yo'li bilan tuziladi.

2. To'ldiruvchili birikma. Tobe qismi to'ldiruvchi vazifasini bajaradigan so'z birikmasi to'ldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar o'zaro boshqaruv yo'li bilan birikadi. Masalan: yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida so'zlashmoq.

3. Holli birikma. Bu xil so'z birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim qismlari o'zaro bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi: yangicha fikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq.

So'z birikmalari tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi: 1) oddiy so'z birikmalari, 2) murakkab so'z birikmalari. Oddiy so'z birikmasi. So'zshakl bilan so'z (leksema)ning yoki ikki so'zshaklning bog'lanmasi oddiy so'z birikmasi hisoblanadi: *keng dala, tekisroq yo'l, tinchlikka da'vat qilmoq, davlatlarning hamdo'stligi, maktab hovlisi.*

Biror qismi frazeologik ibora yoki murakkab tushunchani bildiradigan turg'un birikma bilan ifodalanadigan so'z birikmasi ham oddiy so'z birikmasiga mansub bo'ladi. Masalan: *yulduzni benarvon uradigan odam, Fanlar akademiyasi institutlari* kabi. Murakkab so'z birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi so'z birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh bo'lgan kishi* kabi so'z birikmalarining tobe qismi («mehnat qilishni sevadigan», «odamlarga xayrixoh bo'lgan») so'z birikmasi shaklida qo'llanib, hokim so'zga bitishuv yo'li bilan bog'langan. Murakkab so'z birikmasining biror qismi, ko'pincha tobe qismi predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ham ifodalanishi mumkin: «*qiliqlari yoqimli bola*», «*otalarimiz bergan nasihatlar*» kabi birikmalarining tobe a'zosi («qiliqlari

yoqimli», «ota-onalarimiz bergan») gapga teng qurilma, ya'ni predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ifodalangan.

So'z birikmalari va gapni o'rganishda sintaksis turli xil analiz metodlaridan foydalanadi. Sintaksis sintaktik birliklarni o'rganadi. Sintaktik birliklarga gap, so'z birikmasi va sintagmalar kiradi. Bularning har biri sintaksisning eng katta va mustaqil bo'lagi hisoblanadi. Masalan, gapning tilshunoslikda 300 ga yaqin ta'rifi borligiga qaramay, meloddan avvalgi ikkinchi asrda yashagan Dionisiy Frakiyskiyning „gap to'la yoki tugal fikr anglatuvchi birikma yoki konstruksiyadir“ degan ta'rifi hozirgacha o'z qimmatini yo'qotgani yo'q.

Sintaksis so'zlarning o'zaro sintak aloqasini yoki munosabatini o'rganadi. Bu aloqalar o'z xarakteriga ko'ra quyidagi uch guruhga: subordinativ, koordinativ va predikativga bo'linadi.

Sintaktik munosabat substitutsiya vositasida tekshirib ko'riladi.

Subordinativ (subordinatsiya) munosabatida bo'lgan birikmada bu birikmaning funktsiyasi bevosita ishtirokchilardan bittasining funktsiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Ya'ni asosiy konstituent butun grupp (birikma) o'rinda kela oladi. Ikkinchi bevosita ishtirokchi adyunk deb atalib, uning ma'nosi butun grupp ma'nosiga mos kelmaydi.

Subordinativ munosabat asosida yasalgan birikmalar subordinativ yoki modifikatsion birikmalar deyiladi. Bu birikmalarning ishtirokchilaridan biri ikkinchisini aniqlab keladi. Ular kamida ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisi aniqlovchi yoki qo'shilib keluvchi qism, ikkinchisi aniqlanuvchi yoki asosiy qism hisoblanadi. Masalan:

Qizil qalam, shirin olma, aqlli odam

Bu birikmalar O. Espersen termini bilan aytganda o'zaro funktsional munosabatdadir, ya'ni ularning bevosita ishtirokchilari o'rtasida predikativ aloqa yo'q. Quyidagi misolda tekshirish substitutsiyasini ishlatib ko'ramiz:

Qiziq kitob o'qidim - kitob o'qidim.

Subordinativ munosabatdagi gruppada fe'llar o'timli bo'l-sa, biz u birikmalarni ob'ektlilik yoki komplementativ birikma deb ataymiz. Ob'ektlilik yoki

komplementativ birikma deganda kesim va to'ldiruvchidan iborat bo'lgan birikma tushuniladi:

qo'shiq q aytmoq, kitob o'qimoq, shaxmat o'ynamoq

Koordinativ munosabatidagi birikmada birikma funktsiyasi har bir ishtirokchining funktsiyasiga mos keladi. Koordinativ birikma ikkita teng ishtirokchidan tashkil topadi:

nemischa:

Tag und Nacht, weiß und schwarz

o'zbekcha:

kun va tun, yaxshi va yomon

Predikativ munosabatidagi birikmaning umumiy funktsiyasi har qaysi bevosita ishtirokchi anglatgan ma'nodan farq qiladi.

Predikativli birikmalardagi ishtirokchilar ega va kesimdan iborat bo'lib, ulardan gap tuziladi.

Kun chiqdi. Paxta ochildi.

Predikativ munosabatdagi birikmalar leksusli aloqada bo'ladi. Demak, morfologiya mavhumlashgan formal belgilar bilan til sistemasini tahlil qiladi, sintaksis esa ma'lum modelga solingan konstruktsiya va gaplarni o'rganadi. So'zlar va so'z formalari, konstruktsiyalar va gaplar soni behisob bo'lsada, ular ma'lum modellar asosida ishlatiladi. Ammo shuni esda tutish kerakki, har qanday grammatik to'g'ri model (konstruktsiya yoki konfiguratsiya, gap va boshqalar) ham tilda semantik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun har bir grammatik birlik ham semantik, ham grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lishi kerak.

Grammatika paradigmatic formalarni abstraktlashtiradi. Ularda so'z negizlariga qo'shiladigan fleksiylar, ya'ni morfemalar shartli belgilar bilan ko'rsatiladi, masalan,

Otlarda

ko'plik morfemasi,

egallik kelishigi morfemasi.

Fe'llarda uchinchi shaxs birligidagi hozirgi zamon morfemasi, o'tgan zamon formasini yasovchi morfema, II sifatdosh formasini yasovchi morfema, I sifatdosh formasini yasovchi morfema va hokazo. O'zbek tilida ham so'zlar paradigmatic gruppalariga bo'linadi. Ammo o'zbek tilidagi otlar paradigmasi nemis tilidagi otlarnikiga qaraganda boshqacharoqdir. Chunki o'zbek tilida egalik qo'shimchalari ham, maxsus kategorial morfemalar kabi, otlarda qo'shimcha paradigma hosil qiladi.

So'z birikmasining yasashida mustaqil so'zlar qancha ko'p ishtirok etsa, uning turlari ham shuncha ko'p bo'ladi.

So'z birikmasi komponentlari orasidagi sintaktik munosabatlar. So'z birikmasining komponentlari bir-biribidan so'z formalari, yordamchi so'zlar, intonatsiya, so'z tartibi yordamida birikadi.

So'z birikmasining komponentlari biri ikkinchisiga tobelanish yo'li orqali birikadi. So'z birikmasi komponentlari o'rtasidagi hokim-tobelik quyidagi yo'llar bilan ifodalanadi:

Ega bilan kesimning moslashuvi so'z birikmasida emas, gapda o'rganiladi. Boshqaruvda hokim so'z qanday formada bo'lmasin, u tobe so'zni ma'lum formada kelishini talab qiladi. Tobe so'zning formasi hokim so'z formasi bilan bir xil bo'lmaydi.

Birikuv (Bunday bog'lanishda birikkan so'zlarda birining grammatik ikkilanishi ikkinchisiga bog'liq bo'lmaydi. Ularning o'zaro aloqasi tartib yoki intonatsiya orqali ifodalanadi. Gapning eng asosiy belgisi predikativlik (kesimlik)li( Predikativlik - gap strukturasi asosiy markazi hisoblanadi. Gapning muhim belgilaridan yana biri uning intonatsion shakllangan bo'lishidir. Intonatsiyasiz ayrim olingan gap hech qachon haqiqiy gap bo'lolmaydi. Intonatsiyasiz gap, intonatsiya olgan gapdan farq qiladi. Intonatsiya yordamida faqat so'z birikmalarigina emas, balki ayrim olingan so'z ham gap bo'la olishi mumkin.

Sintaksis grammatikaning bir qismi bo'lib, unda gap strukturasi, tuzilishi, gap bo'laklari, gap turlari, so'zlarning bir-biri bilan bog'lanish yo'llari, so'z

birikmalari o'rganiladi. Gap haqidagi ta'limot sintaksisning asosidir. So'z birikmasi gapning qurish material, vositasi bo'lganligi uchun ham sintaksisda tekshiriladi. Sintaksisda har qanday so'z birikmasi o'rganilavermaydi. Ikki va undan ortiq so'zning qo'shilib, qo'shma so'z hosil qilishi leksikologiyaning o'rganish ob'ekti.

Til sistemasida so'z birikmalarining hosil bo'lishi

Til haqidagi fanlar sistemasida so'z yasashi nazariyasining o'rni masalasi uzoq vaqtlardan beri barcha tilshunoslar uchun bahsli munozara manbai bo'lib kelmoqda. So'z yasashi tilshunoslar tomonidan goh morfologiya sohasiga, goh leksikologiya sohasiga kiritilib kelgan.

Tilshunoslikda so'z yasashining o'rni haqida V.V.Vinogradov tomonidan aytilgan fikr ibratlidir. Unga ko'ra, so'z yasashi tilshunoslik fanida salmoqli ahamiyat kasb etar ekan, u leksikologiya - tilning lug'at tarkibi haqidagi fan bilan, o'z o'rnida grammatika bilan yaqinlashar ekan - shakl yasash ta'limoti hamda so'z birikmasi sintaksisi bilan ham bo'g'liqdir. Bunday nuqtai nazarni qo'llab-quvvatlovchilar soni kun sayin ortib bormoqda.

Hozirgi paytda so'z yasashi nazariyasini mustaqil fan sifatida rasmiylashtirish jarayoni bu sohadagi ba'zi tushunchalarga yangicha yondashish, ba'zi so'z yasovchi vositalarni uzil-kesil tasdiqlash va ushbu sohaga tegishli tahlil metodlarini ishlab chiqishni talab qiladi. Har bir tilda so'z yasashning usullari va vositalariga yetarlicha e'tibor qaratilsa-da, mazkur masalani qiyosiy o'rganish nisbatan kam ishlangan. Hatto yaxshi o'rganilgan tillarda ham so'z yasovchi vositalar atroflicha o'z ifodasini topmagan. Bundan tashqari, bu sohada qilingan ishlar turli tadqiqot metodlarini qo'llash orqali, har xil maqsadni ko'zlagan va o'rganilayotgan hodisaga turlicha yondashgan holda amalga oshirilganligi ma'lum tillar guruhi uchun tadqiqot natijalarini qiyoslash imkoniyatini qiyinlashtiradi yoki umuman iloji bo'lmaydi. Tipologik tahlil muammolari, asosan, turli tillarning morfologik xususiyatlarini tadqiq etishda vujudga keladi. Til strukturasining boshqa tomonlari bu nuqtai nazardan nisbatan kam o'rganilgan. Masalan, leksika va semantika sohasida universal hodisalar tadqiqi birinchi bosqichda turibdi. "Konkret

leksik tarkibning mavjud bo'lishiga qaramay, bir necha tillar guruhiga xos bo'lgan umumiy leksik-semantik modellar mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash kerak. Agar mavjud bo'lsa, ularning qonuniyatlari va xususiyatlariga oidinlik kiritish kerak bo'ladi" (M.M.Маяковский, 1969, c.24). Tipologik tadqiqotning asosiy vazifasi - har bir alohida olingan til sistemasi uchun umumiy bo'lgan modellar munosabatini o'rnatishdan iboratdir.

So'z yasashini ko'rib chiqish davomida, bu sohada tillarning tipologik o'xshashligi yaqqol ko'zga tashlanganidek, ularning farqlari ham shunchalik aniq-ravshan ko'rinib turishining guvohi bo'lish mumkin. Bu fikrning tasdig'i sifatida beshta slavyan tillari ustida (V.A.Nikonov 1962, c. 103-116) va uchta german tillari ustida olib borilgan (V.V.Gurevich 1970) tadqiqot natijalarini keltirish mumkin.

Agar suffiksatsiya ot so'z turkumiga tegishli bo'lgan so'zlarni yasashga xos bo'lsa, prefiksatsiya fe'llarni yasashda mahsuldor vosita hisoblanadi. Prefiks yordamida yasalgan otlar va sifatlar soni juda kam.

Semantik belgisiga ko'ra prefikslarni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Inkor va qarama-qarshilik ma'nolarini o'zida mujassamlashtirgan prefikslar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etadi. Ulardan keyin son jihatdan zamon va makon munosabatlarini hamda ish-harakatning takrorlanishini ifodalovchi prefikslar turadi.

Har bir til o'z prefikslariga hamda boshqa tildan o'zlashtirgan prefikslariga ega. Kirib kelgan prefikslarning bir qismi (roman va grek tillariga tegishli bo'lgan) baynalminal xarakterlidir. So'z yasashning bu turi o'zak-negizga bir vaqtning o'zida ham prefiks, ham suffiks qo'shish orqali yangi so'z yasaydi. Fe'llardan fe'llar yasaladi, otlardan otlar va boshqa so'z turkumlari yasaladi. So'z qo'shish – hind-ovrupa tillari uchun umumiy bo'lgan morfologik so'z yasash turi bo'lib, unda yangi qo'shma yoki qisqartma so'z ikki yoki undan ortiq o'zak yoki so'zning qo'shilishidan yasaladi.

## **II Bob**

### **2.1. Sintaktik shakl hosil qiluvchi birliklar va ularning ahamiyati**

Grammatika (grek. gramma) «harf o'qish va yozish san'ati», atamasi tilning morfologik va sintaktik qurilishi va bu qurilishni o'rganadigan tilshunoslik bo'limi ma'nolarida qo'llaniladi. Birinchi ma'nosi ob'ektni, ikkinchi ma'nosi esa tilshunoslik bo'limini bildiradi.

Grammatika tilshunoslik bo'limi sifatida so'z shakllari va kategoriyalari, so'zlarni leksik-grammatik guruhlariga (LGG larga) tasniflash tamoyillari, gap va uning kategoriyalari, gapning tuzilish turlari kabi masalalarni o'rganadi. Ko'rinadiki, grammatika til tuzilishining ikki sathi - morfologik va sintaktik sathini o'rganish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ham u tilshunoslikning morfologiya va sintaksis bo'limlarini o'z ichiga oladi.

Morfologiya bo'limida so'z shakllari va kategoriyalari, so'z shakllarini tasniflash tamoyillari haqida, sintaksisda esa so'z shakllarinnng gap tarkibida o'zaro birikish yo'llari, gap va uning kategoriyalari, gapning tuzilish tiplari haqida bahs yuritiladi.

So'z shakllarida morfologik va sintaktik ma'nolarning uyg'unligi ko'rinadi.

Morfologiya grek. morfos «shakl», logos «ta'limot» so'zlaridan olingan bo'lib, so'z shakllari hadidagi ta'limotdir. Demak, morfologiyada so'z shakli tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi.

So'z atamasi tilning leksik sathiga mansub bo'lgan birlik uchun ham, morfologik sath birligi uchun ham qo'llaniladi. Leksik sath birligiga nisbatan qo'llanilganda

leksemaga, morfologik sath birligiga nisbatan qo'llanilganda esa so'z shakliga teng keladi.

So'zning grammatik ma'no ifodalovchi vositalarisiz qismi leksema sanaladi. Boshqacha aytganda, har qanday so'z o'zgarish paradigmasida paradigma a'zolari uchun umumiy bo'lgan qism leksema sanaladi. Agglyutinativ tillarda leksema, asosan so'zning asos qismiga teng keladi. Masalan, ishining, ishni, ishga, ishdan, ishda so'z shakllari uchun umumiy bo'lgan qism 'ish' leksemaga teng keladi.

So'zning grammatik ma'no ifodalovchi grammatik morfemalar sistemasi grammatik paradigma hisoblanadi.

Masalan, kitobim, kitobing, kitobi  
otlarning egalik paradigmasi sanaladi.

Paradigmaning muayyan bir a'zosi so'z shakli hisoblanadi.

Paradigma a'zolari o'z ichida o'zaro zidlik munosabatida bo'ladi. Ana shu munosabat u yoki bu paradigma a'zosini to'g'ri tavsiflash va uning sistemadagi qiymatini to'g'ri belgilash imkonini beradi. Masalan, qalam so'zining birlik shaklda ekanligini otlarning son paradigmasidagi qalamlar shakliga qarab belgilaymiz. Yoki shu so'zning bosh kelishikda ekanligini otlarning kelishik paradigmasidagi qalamning, qalamni kabi shakllarga qarab anglaymiz. Bundan ko'rinadiki, har bir paradigma asosini o'zi tashkil etgan a'zolari o'rtasidagi zidlanishlar tashkil etadi. Zidlanishlar paradigma a'zolarining yashash va rivojlanish asosidir.

Har bir zidlanishda umumiylik-xususiylilik dialektikasi namoyon bo'ladi. Zidlanuvchi a'zolar birlashtiruvchi va farqlovchi semalar majmuasidan iborat bo'ladi. Birlashtiruvchi sema zidlanuvchi a'zolari ma'lum sinfga birlashtirish uchun xizmat qilsa, farqlovchi semalar ma'lum sinf tarkibidagi a'zolarining o'zaro farqlanishini, o'ziga xosligini bildiradi. Masalan, qalam, qalamning, qalamni kabi so'z shakllari kelishik umumiy grammatik semasi (birlashtiruvchi sema) bilan kelishik paradigmasiga mansubligini bildirsa, qalam va qalamning o'rtasidagi farqlovchi sema (birida nol ko'rsatkichli sema, ikkinchisida qaratqich semasi) ularning o'ziga xos belgilarini ochish uchun xizmat qiladi.

Zidlanish turlari. Har bir morfologik soʻz muayyan shakllar sistemasini — paradigmani hosil qiladi. Masalan, kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda soʻz shakllari kelishik paradigmasini tashkil etadi. Paradigmaning har bir aʼzosi shu soʻzning shakli sanaladi. Demaq soʻz shakl (morfologik soʻz) ikki va undan ortiq morfemaning sintagmatik munosabatidan tashkil topgan butunlik [M+M] gapga tayyor qolda olib kiriluvchi funktsional birlikdir. Hatto bir morfemadek tuyulgan kitob, qalam kabi soʻzlar ham morfemik jihatdan ikki morfemadan tashkil topgan butunlik sanaladi: [kitob + M] M qismi - bosh kelishik birlikni ifodalovchi nol shakldir.

Morfologik soʻz morfemalarning sintagmatik munosabatidan tashkil topar ekan, demak, soʻzning qurilish birligi morfema varianti sanaladi. Shuning uchun morfologiyada morfema va uning varianti tushunchasi markaziy oʻrinni egallaydi.

Tilning eng kichik maʼnoli birligi morfemadir. Morfema ijtimoiy-ruhiy mohiyat boʻlib, bevosita kuzatishda – nutk jarayonida bir nechta variantlar orqali namoyon boʻladi. Morfemaning nutq tarkibida bir necha koʻrinishlarda namoyon boʻlishi allomorflar yoki morfemaning variantlari sanaladi. Masalan, qishlogʻimizga soʻz shakli hozirgi oʻzbek tili nuqtai nazaridan uch allomorfning (tarixiy jihatdan toʻrt allomorf: qish +logʻ+ imiz + ga) sintagmatik munosabatidan tashkil topgan butunlikdir: qishlogʻ + imiz + ga.

Variantlar namoyon bolish shart-sharoitiga koʻra bir necha turga boʻlinadi:

- 1) kombinator variantlari;
- 2) pozitsion variantlar;
- 3) fakultativ variantlar. .
- 4) dialektal variantlar

Morfemalar mazmun va vazifasiga koʻra toʻrt turga boʻli-nadi: 1) leksik morfemalar; 2) soʻz yasovchi (derivatsion) morfemalar; 3) grammatik maʼno ifodalovchi morfemalar (grammemalar); 4) oraliq morfemalar (undov, mimema, modal morfemalar)

Leksik morfemalar soʻzning borliqdagi narsalani nomlash vazifasi bilan bogʻlanib turadi. Masalan, qalamni soʻz shaklining qalam qismi shu soʻzning denotativ maʼnosiga va umumiy predmetlik maʼnosiga ishpora qiladi.

Leksik morfemalarda leksik ma'no bilan grammatik ma'no uyg'un holda ifodalanadi. Bu vaqtda leksik morfemalarda umumiylik-xususiylik dialektikasi namoyon bo'ladi. Grammatik ma'nosi bu leksik morfemaning ma'lum umumiylikka (predmet, harakat, belgi, miqdor va boshq.) mansub ekanligini ko'rsatsa, leksik ma'nosi shu umumiylik tarkibidagi qaysi narsaning nomi ekanligini bildiradi. Masalan, qalam leksik morfemasi predmetlikni bildirish bilan birga, predmetlik sinfiga mansub bo'lgan, qo'l bilan yozish uchun mo'ljallangan o'quv quroli nomini ham bildiradi.

Morfologiyada morfologik ma'no, morfologik shakl va morfologik kategoriya tushunchalari katta ahamiyatga ega. Ular o'zaro bog'likda bo'lgan, bir-birini taqozo etuvchi tushunchalardir.

Grammatik ma'no leksik ma'nodan farqli ravishda borliqdagi narsa va hodisalarning umumlashgan ma'nolarini va ular o'rtasidagi munosabatni bildiradi. Masalan daraxt so'zi «bo'yodor, tanadan, shoxlanuvchi ko'p yillik o'simlik» leksik ma'nosidan tashqari predmetlik ma'nosiga ham ega. Bunday ma'noga faqat daraxtlargina emas, balki kim yoki nima so'rogi-ga javob bo'luvchi jami jonli - jonsiz narsa va hodisalar ham ega bo'ladi. Ana shu umumiy ma'no ham grammatik ma'no sanaladi. Bu ma'no leksema ma'nosi bilan bevosita aloqador va borliqdagi umumiy narsa va hodisalarning inikosidir. Bu ma'no leksemaning o'zidan bilinib turadi. Shu bilan birgalikda daraxt so'zi bosh kelishiq birlik ma'nosini hami fodalaydi. Bu ma'nolar esa kelishik paradigmasida boshqa kelishiklarga nisbatan va son paradigmasi ko'plikka nisbatan aniqlanadi. Shuning uchun keyingi ma'no munosabatda namoyon bo'ladi va sistema hosil qiluvchi belgi sanaladi.

Grammatik ma'no sistema sifatida morfologik ma'no va sintaktik ma'nolarni o'z ichiga oladi. Shunday ekan, u bo'linuvchanlik xususiyatiga ega. Shunga muvofiq, ularni morfologik ma'no va sintaktik ma'nolarga bo'lish mumkin bo'ladi.

Morfologiya morfologik ma'nolarni o'rganadi. Grammatik ma'no tildan tashqaridagi predmetlar, hodisalar, xususiyatlarini aks ettiruvchi nosintaktik (referentsional), masalan, miqdor, makon, zamon kabi va gap hamda so'z birikmasi tarkibidagi so'z shakllarining aloqasini bildiruvchi sintaktik ma'nolarga bo'linadi.

Grammatik ma'no muayyan moddiy vositalar yordamida ifodalanadi. Ma'lum grammatik ma'noni ifodalovchi moddiy vositalar grammatik shakl hisoblanadi. Masalan, kelishik shakli. Aslida grammatik shakl deganda ma'lum grammatik ma'noning moddiy tomoni tushuniladi. Shunday ekan, grammatik shakl grammatik kategoriyami tashkil etgan qismlarning bir tomoni — shakliy tomonini ifodalaydi. Demaq grammatik kategoriya grammatik shakllarning munosabatidan tashkil topgan umumiylik desak mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Chunki grammatik kategoriya tarkibiga kirgan har bir qism ham, o'z navbatida, shakl ya mazmun munosabatidan tashkil topgan yaxlitlik sanaladi. Ana shuni hisobga olgan holda, grammatik kategoriya tarkibiy qismlari uchun grammema atamasidan foydalanamiz.

Grammema grammatik shakl va grammatik ma'no munosabatidan tashkil topgan grammatik kategoriyaning tarkibiy qismi sanaladi. Bu vaqtda grammatik kategoriya grammemalarga bo'linadi.

Grammemalar farqlanish (dinstiktiv) jihatdan kuchli va kuchsiz turlarga bo'linadi. Kuchsiz farqlash xususiyatiga ega bo'lgan grammemalar doimo moddiy ifodalanishi shart emas. Masalan, otlarning son zidligida birlikning moddiy maxsus vosita yordamida ifodalanishi shart emas. Lekin uning birlik shaklda ekanligi ko'plik shaklga zid qo'yish orqali ma'lum bo'ladi.

Kuchli farqlash xususiyatiga ega bo'lgan grammemalar doim moddiy ifodasini topadi.

Grammemalar grammatik shakl va grammatik ma'no munosabatidan tashkil topgan yaxlitlik sanalib, umumiy xususiyatga ega. U bevosita ko'zatiqda variantlar orqali namoyon bo'ladi. Grammemalar shakl va mazmun dialektik aloqasini o'ziga mujassam etganligi uchun variantlanish ikki tomonlama ro'y beradi: a) shakliy variantlar; b) mazmuniy variantlar.

Grammatik kategoriyalar sintaktik xoslanish xususiyatiga ega. Ular gap va uning tarkibidagi uzvlarni bog'lash ham; sintaktik birlikni gap qilib shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun bunday grammatik kategoriyalar ikkiga bo'linadi: a) sintaktik birliklarni bog'lash uchun xizmat qiluvchi konnektiv kategoriyalar; b) sintaktik birlikni gap qilib shakllantiruvchi (konstitutiv) kategoriyalar. Birinchisiga egaliq, kelishik

kategoriyalari (otlarda), ikkinchisiga zamon, mayl, shaxs-son (fe'llarda) kategoriyalari kiradi.

## **2.2. Sintaktik birliklarni bog'lovchi kategoriyalar**

Sintaktik birliklarni bog'lash uchun xizmat qiluvchi kategoriyalar bog'lash yo'nalishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) chapga bog'lovchilar; 2) o'ngga bog'lovchilar.

Egalik kategoriyasiga mansub grammemalar o'zi kushilib kelgan birlikning oldidagi birlikka munosabatini ifodalasa, kelishik kategoriyasiga mansub grammemalar o'zi qo'shilib kelgan birlikning o'zidan keyingi birlikka munosabatini ifodalaydi. Leksemaning nutqda voqelangan ko'rinishi **so'z shakl** atamasi bilan yuritiladi. Bundan shunday xulosa chiqadi: so'zning grammatik shakli bir leksemaning nutqdagi har xil tusli o'zgarishlari bo'lib, ular bir sememanining o'zini ifodalab, yo qo'shimcha ma'no o'ttenkasi bilan farqlanadi yoxud bir leksemaning boshqa leksemaga nutqdagi sintaktik munosabatini ko'rsatadi. Shu sababli so'z yasovchilardan boshqa qo'shimchalarning barchasi grammatik shakl deb yuritiladi.

Bir leksemaning bir sistemaga kiruvchi grammatik shakllari bir butun holda paradigmani tashkil qiladi. Masalan, *olma*, *olmaning*, *olmani*, *olmaga*, *olmada*, *olmadan* so'zshakllan *olma* leksemasining kelishik paradigmasidir. Morfologik paradigma (grammatik shakllar sistemasi) har bir so'z turkumi uchun alohida (son, daraja, nisbat, o'zgalovchi) bo'lishi ham, barcha so'z turkum-lari uchun umumiy bo'lishi ham (kelishik, egalik, kesimlik) mumkin.

O'zbek tilida so'z bir grammatik ko'rsatkichli yoki bir necha grammatik ko'rsatkichli bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida keltirilgan *sarguzasht* so'zi bir grammatik ko'rsatkichli (oddiy daraja), *kitoblarni* ikki grammatik ko'rsatkich (tushum kelishigi, ko'plik son) lidir. Shuningdek, tilimizda grammatik shakllarning ba'zilari bir grammatik ma'noni, ba'zilari bir vaqtning o'zida bir necha grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, keltirilgan *sevib* so'zshaklidagi *-ib* ko'rsatkichi holat ma'nosini, *o'qiyman* so'zshaklidagi *-man* shakli esa, ham birinchi shaxs, ham birlik ma'nosini ifodalamoqda.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zshakllarining bir necha tipi mavjud: a) affikslar yordamida hosil bo'luvchi so'zshakl (sintetik yoki yopishgan shakl); b) nomustaqil (faqat grammatik ma'no ifodalaydigan) so'zlar bilan ifodalanadigan so'zshakl (analitik shakl; v) ham affiks, ham nomustaqil so'z yordamida ifoalangan shakl (sintetik-analitik yoki aralash shakl); g) so'zlarnmg takroridan hosil bo'lgan shakl yoki takroriy shakl). Sintetik shakl affiksning tabiatiga qarab ikki ko'rinishga ega:

a) affiksi moddiy shaklga ega bo'lmagan (nol shaklli) so'zshakl (*Shoir she 'z o'qiydi* gapidagi *shoir* so'zi bosh kelishikda va birlik sonda bo'lib, bu ma'noni ifodalovchi shakl **nol shakl** deyiladi);

b) affiksi moddiy shaklga ega bo'lgan so'zshakl (keltirilgan gapdagi *o'qiydi* so'zshaklining hozirgi-kelasi zamon, III shaxs birlik ma'nolari moddiy shaklli vosita bilan ifodalanagan).

*She'r o'qidi* birikuvidagi *she'r* so'zi belgisiz tushum kelishigida bo'lib, u nol shakl sifatida qaralmaydi. «O'zbek tilining, boshqa turkiy tillarda bo'lgani kabi, asosiy belgilaridan biri bo'lgan nol shakl masalasi hali etarlicha o'rganilmagan va uning o'ziga xos xususiyatlarini ochish tilshunosligimiz oldida turgan dolzarb muammolardan biri sanaladi.» (H.Ne'matov.)

Analitik so'z shakllar nomustaqil ma'noli (asosan,yordamchi) so'zlar yordamida hosil qilinadi: *maktab uchun, kelajak sari*.

Sintetik-analitik shakl ham affiks, ham yordamchi so'z yoki yordamchi so'z vazifasidagi mustaqil so'zlar bilan hosil qilinadi. Masalan, *o 'qib chiqdi, borgan ekan, shaharga tomon* va h. Bunda *chiqdi* so'zi ushbu o'rinda **-ib** affiksi, *tomon* so'zi **-ga** qo'shimchasi yordamida aralash so'zshaklni vujudga keltirgan.

Takroriy shakl ham ma'lum bir grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *baland-baland* (imorat), *qator-qator* (daraxtlar), *kula-kula* kabilar «ko'plik», «takror» ma'nosini ifodalaydi. Ba'zi manbalarda takror so'zshakllarni ravish sifatida qarashlar ham uchraydi. Biroq bunda takrorlash natijasida yangi so'z emas, balki lug'aviy ma'no saqlangan yangi so'zshakl

vujudga kelmoqda. Masalan, *qator-qator* so'zshaklida yangi lug'aviy ma'no emas, balki *qator* so'zining kuchaygan, orttirilgan ifodali ko'rinishi mavjud.

**Grammatik ma'no ifodalash usullari.** O'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning quyidagi vositalari mavjud:

1. Affiksial vositalar.
2. So'f nomustaqil va nomustaqil vazifadagi so'zlar.
3. So'z tartibi.
4. Takror.
5. Ohang.
6. Sintaktik qoliplar.

*Affiksatsiya* tilimizda grammatik ma'no ifodalashning eng keng tarqalgan turi bo'lib, u orqali deyarli aksariyat grammatik ma'nolar ifodalanadi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning xarakteriga va o'z mohiyatlariga ko'ra affikslar ikkiga bo'linadi: *so'z yasovchi affikslar* va *shakl yasovchi affikslar*.

*So'z yasovchi affikslar* so'zga qo'shilib yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi va so'zning grammatik tabiatiga ham ta'sir etadi. Masalan, *ish* so'ziga qo'shilgan *-la* so'z yasovchi qo'shimchasi yangi lug'aviy ma'no vujudga keltirish bilan birga, yangi grammatik ma'no ham hosil qiladi. Qiyoslang: *ish* (gram.ma'no: *predmetlik, ot*) ~ *ishla* (grammatik ma'no: *jarayon, fe'l*). Ko'rinadiki, hosila leksemadagi *jarayon* va *fe'l* grammatik ma'nolari so'z yasovchi vosita yordamida vujudga kelgan.

So'z yasovchi vositalar orqali har xil grammatik ma'nolar ifodalanishi mumkin. Masalan, *-kash* yasovchisi hosilasi sifat ham, ot ham bo'ladi (*mehnatkash* - ot, *dilkash* - sifat). Demak, so'z yasovchi vositalar nafaqat yangi so'z hosil qiladi, balki yangidan-yangi grammatik ma'nolarni ham vujudga keltiradi. Bu mustaqil so'zlarda lug'aviy ma'noning grammatik ma'no bilan dialektik aloqasini, ularning o'zaro yaxlitlikda mavjudligini ko'rsatadi.

*Shakl yasovchi qo'shimchalar* grammatik ma'no ifodalashning affiksial vositalari sirasida eng sermahsulidir.

Ayrim shakl yasovchilar faqat bir turkumga xos grammatik ma'nolarni vujudga keltirsa (tasniflovchi, bir turkumgagina tegishli bo'lgan shakl yasovchilar, masalan, son, daraja, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik), ayrimlari barcha turkumlar uchun birday tegishlidir (masalan, kelishik, kesimlik, egalik).

Affikslar asosan sintetik shakl hosil qiladi va qisman analitik shakllar hosil qilishda yordamchi vositalarga ko'maklashadi.

**Sof nomustaqil va nomustaqil vazifadagi so'zlar** ham grammatik ma'no ifodalovchi vositalar sirasida muhim o'rin tutadi. Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlar va gaplarda grammatik ma'no ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Ko'makchilar mustaqil so'zlar bilan birga kelib, oldin turgan so'zni keyingi so'z bilan grammatik aloqaga kiritadi. Bu bilan kelishiklarga o'xshaydi. *Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz* gapida ko'makchi yordamida «holat» grammatik ma'nosi ifodalangan. *Telefon orqali gaplashdim* gapida «vosita», *Do 'stlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai bo 'lib kelgan* gapida «atalganlik» ma'nosi ifodalangan. Bu ma'nolar grammatik ma'noning bir tomoni bo'lib, ikkinchi tomoni oldingi so'zlarni keyingi so'zlarga bog'lash, sintaktik aloqaga kiritishdir.

Bog'lovchilar teng munosabatli sintaktik birliklarni bog'lashdan iborat sintaktik, ular orasida har xil tenglashtirish, zidlash, ayirish kabi morfologik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: *olma va anor, o 'qidi lekin yozmadi*. Ko'makchilarning morfologik ma'no ifodalash imkoniyatlari uning sintaktik imkoniyatlaridan kengroqdir. Chunki ular mustaqil so'zlar va gaplarga qo'shimcha ma'no yuklashi bilan ahamiyatlidir.

O'zbek tilida yordamchi so'zlar juda katta guruhni tashkil etib, ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalarning yarim bog'lovchi, yarim ko'makchi, yarim yuklama kabi turlari mavjud bo'lib, bunday so'zlar ham mustaqil, ham nomustaqil ma'noga ega. Masalan, ***Ishning boshida Abdurahim turar edi***.

O'zbek tilida *juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'ta, sal, bir muncha* kabi ravishlar ham, *olmoq, bermoq, qolmoq, o 'tirmoq, chiqmoq, ketmoq, boshlamoq, bo'lmoq* kabi 40 dan ortiq **fe'llar** ham keng qo'llaniladi. Harakat

tarzi shakllarini hosil qiluvchi ko'makchi fe'llar aslida lug'aviy ma'noli fe'llar bo'lib, ko'makchi fe'lga aylanganda, sof grammatik ma'no ifodalaydi. Harakat tarzi shakllari sintetik-analitik shakllardir. Masalan, *o'qib chiqdi, yoza hoshladi, qo'rqib ketdi* so'zshakllari ravishdosh shakli va ko'makchi fe'ldan tashkil topganligi sababli sintetik-analitik shakl hisoblanadi.

So'z **tartibi** grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, *Dalalar yam-yashil* birikuvi gap bo'lsa, *yam-yashil dalalar* birikuvi so'z birikmasidir. «gap» va «so'z birikmasi» grammatik ma'noning sintaktik turidir. Grammatik ma'no ifodalashda so'z tartibiga ohang hamrohlik qiladi. Yuqoridagi gap va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bilan ularning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan, gapda esa tugallangan ohang mavjud).

**Ohang** grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasidir. Bu vosita yordamida gapning turlarini, gap bo'laklarini ajratish, farqlash mumkin. *Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi* gaplarining birinchisida *Gulnora* va *singlim* so'zlari uyushiq bo'laklar vazifasida, ikkinchi gapda *Gulnora* so'zi undalma, *singlim* so'zi ega, uchinchi *Gulnora* so'zi aniqllovchi, *singlim* so'zi izohlanmish-ega vazifasida kelgan. Gaplarni tashkil etuvchilardagi bunday farqlar so'zlovchining maqsadiga muvofiq tarzda ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

**Grammatik shakl va uning turlari.** Grammatik ma'no ifodalovchi morfologik ko'rsatkich grammatik shakl deyiladi. Boshqa nofonologik birliklar kabi grammatik shakl uch tomon -shakl, ma'no va vazifaning yaxlit birligidan iborat. Grammatik shaklning moddiy tomoni *grammema* atamasi bilan ham yuntuladi. Grammatik shakllar (resp. *grammatik ko'rsatkich, grammatik shakl, morfologik shakl, morfologik ko'rsatkich, morfologik vosita* atamalari bunda ma'nodosh terminlar sifatida qo'llanadi) tasnifi tilshunoslik, jumladan, o'rta va oliy ta'lim grammatik tizimining muhim tushunchalaridan biri bo'lganligi sababli, hamma davrning dolzarb mavzusi bo'lib kelgan. O'tgan

davr mobaynida o'zbek **tili** grammatik ko'rsatkichlarining tasnifi yaratildi, ammo xulosalar awal arab, keyinchalik rus tili grammatik me'yorlariga asoslangan holda berib kelindi. O'zbek til\_ida\_grammatik ko'rsat-kichlarga nisbatan forma hosil qiluvchilar deb qaralib, u lkkiga -/ so'z o'zgartiruvchi va shakl hosil qiluvchilarga bo'linardi. So'z o'zgartiruvchilar sifatida so'zlarni bir-biriga bog'lash vazifasini bajaruvchi egalik, kelishik va shaxs-sori qo'smmchalari ajratilsa, shakl hosil qiluvchilarga so'z ma'nosiga biroz ta'sir etadigan, ammo yangi ma'noli so'z hosil qilmaydigan deb ta'riflanadigan ko'rsatkichlar kiritilardi. Diqqat qilinsa, bu qo'shimchalarning biri lug'aviy, ikkinchisi sintaktik vazifa bilan bog'liq.

*So 'z o 'zgartiruvchi va forma yasovchi* atamaları tilshunosligimizga ichki fleksiyağa asoslangan rus tili grammatik roe'yorlari asosida kirib kelgan bo'lib, o'zbek tilining turkona tabiatini yoritib bermas, tanlangan atama va tushuncha o'rtasida nomuvofiqlik mavjud edi. Aniqrog'i, so'z o'zgartiruvchi, yasovchi sifatida ajratilgan morfologik shakllar o'zbek tilida so'zning shakliga hech qanday o'zgartinsh kiritmaydi va yasash darajasida ta'sir etmaydi. Bu shakllarning biri so'z lug'aviy ma'nosiga biroz ta'sir etishi bilan, ikkinchisi so'zlarga sintaktik imkoniyat (bog'lash, biriktiruvchanlik, muayyan sintaktik **vazifa** berish) bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda o'zbek tilining haqiqiy talqinini berish, o'zbek milliy tilshunosligini yaratish, uni boshqa til me'yorlari asosida qoliplashtirish asoratidan xalos qilish lmconi tug'ildi. Bu imkoniyat, awalo, morfologik ko'rsatkichlarning asl tasnifini berishda qo'l keldi. Tilshunosligimiz o'zbek tilining turkona agglyutinatив tabiati va ontologik shakl yasash xususiyatlariga tayangan holda grammatik ko'rsatkichlarning yangicha tasnifini yaratildi. Natijada grammatik shakllarga nisbatan *lug'aviy shakl hosil qiluvchilar* va *sintaktik shakl hosil qiluvchilar* deb nomlangan yangi atama va tushunchalar kirib keldi.

Xo'sh, *lug'aviy shakl* tushunchasi nima va uning an'anaviy *shakl hosil qiluvchi* tushunchasidan farqi nimada?

*So'z shakli* tushunchasi o'zbek tilshunosligiga XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kirib kela boshladi. Bunda Evropa tilshunosligi va o'zbek (sart, chig'atoy) till bo'yicha evropaliklar tomonidan yaratilgan darsliklar turtki bo'ldi. Arab tilshunosligi ichki fleksiyaga ega arab till qoidalarini asosida ish tutganligi sabab bu asosda turkiy tillarning agglutinativ tabiatini to'g'ri baholab bo'lmas, va mavjud darsliklarda so'zning o'zagiga qo'shilib keladigan qo'shimchalar (ular arab tilidagi yuklamalar - harflarga o'xshash bo'lganligi sababli) *harflar* deb baholanar edi. Buni Mahmud Koshg'ariy, Mirzo Mahdixon tadqiqotlarida ham kuzatish mumkin.

So'z shakllari va ularning paradigmalariga ajratish o'zbek tilshunosligida E.D.Polivanov asarlari va A.Fitratning «Sarf» va «Nahv» darsliklardan so'ng ommalasha boshladi. Bu davrda so'z shakli deganda o'zakka qo'shilib, kelgan har qanday qo'shimcha tushunib, *kitoblar* ham, *kitobim* ham, *yozdik* ham, *yozdi* ham so'z shakli deb talqin qilinar edi. O'tgan asrning 40-yillaridan keyin o'zbek tilshunosligiga F.F.Fortunatov asos solgan Moskva lingvistik maktabining/опия *yasash* va so'z o'zgartirish atamalan bir-biridan farqlangan holda kirib keldi. Forma yasovchilar deganda yangi so'z hosil qilmaydigan, ma'noni keskin o'zgartirmaydigan, balki har xil ma'noviy bo'yoq beradigan, aniqrog'i, so'zni nutqqa xoslaydigan, moslaydigan qo'shimchalar tushunildi. So'z o'zgartiruvchilar deganda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan qo'shimchalar tushunilib, forma yasovchilar ham, so'z o'zgartiruvchilar ham faqat bir turkum doirasida bo'lishi ta'kidlandi.

O'zbek tilida morfologik ko'rsatkichlarning yangicha talqini akadem grammatikalardagi ta'riflarga tayanadi, biroq tasniflardagi ayrim chalkashliklarga oydinlik kiritadi.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchilar so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimchalardir. Masalan, *kitob* so'zida birlik ma'nosi ham {*Bu kitob qiziqarli*}, ko'plik ma'nosi ham (*Do'konga kitob keldi*) mujassamlangan. Nutq sharoiti, matn *kitob* so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga -lar shakli qo'shilishi bilan u *kitob*

so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin bevosita so'zlarni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchilar, asosan, to'rt yirik so'z turkumi - fe'l (nisbat, bo'lishh-bo'hshsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), ot\_(son, kichraytinsh-erkalash), sifat (daraja) va sonda (uning ma'no tunni hosil qiluvchilar) mavjud bo'lub, ularning qo'llanilishi o'zi mansub so'z turkumi bilan chegaralanadi. Shu boisdan ular tasniflovchi, ya'ni so'zlarni tasniflash chog'ida bir turkumni boshqalaridan ajratuvchi shakllar deb yuritiladi. Sintaktik (aloqa-munosabat) shakl hosil qiluvchilar so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmay, so'zlarni bir-biriga bog'lashga yoki ularga ma'lum bir sintaktik vazifa berishga xizmat qiladi. An'anaviy ta'riflardagidan farqli ravishda aloqa-munosabat shakllarining qo'llanilishi lug'aviy shakllardek bir so'z turkumi bilan chegaralanmaydi, ya'ni bu shakllar istalgan mustaqil so'zga qo'shilib, uni o'zidan keyingi yoki oldingi so'z bilan sintaktik aloqaga kiritadi. Kelishik, egalik, kesimlik shakllari shunday grammatik vositalardir.

O'zbek tilida shunday shakllar borki, ular bir tomondan so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan, ularni sintaktik aloqaga kiritadi. O'zgalovchi kategoriya shakllari shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, *shoshilib gapirmoq* birikmasida *~ib* ravishdosh shakli *shoshil* so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgan, ya'ni unga ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birgalikda, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash vazifasini ham bajarmoqda. Shuning uchun o'zgalovchi kategoriya shakllari lug'aviy shakl hosil qiluvchilar va sintaktik shakl hosil qiluvchilar orasida oraliq vaziyatni egallab, *lug'aviy sintaktik shakl hosil qiluvchi* atamasi bilan nomlanadi.

**Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari.** Grammatik shakllarning tuzilishiga ko'ra turlari bir qarashda ularning sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Biroq sintetik shakllarning o'zi sodda yoki murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, *uydagi*, *ko'chadagi* so'z shakllaridagi sintetik grammatik shakl (*-dagi*) murakkab shaklga misoldir (*-da+gi*).

Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra sodda yoki murakkab bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi. Kelishik, egalik shakllari bunga misoldir. Sintetik shakllarning ayrimlari va sintetik-analitik shakllarning barchasi murakkab shakldir.

**Shakllarning so'zga qo'shilish tartibi.** Affikslarning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatlarga ega bo'lib, bu hodisa ularning turi bilan bog'liq: so'z yasovchi, lug'aviy shakl hosil qiluvchi va sintaktik shakl hosil qiluvchilar so'zdagi o'rni bilan farqlanadi.

Morfemalarning o'rinlashidagi tartib va izchillik ularning ma'no-grammatik xususiyatlari bilan bog'liq ekan, so'zning lug'aviy ma'nosini hosil qiluvchi affikslar birinchi, lug'aviy ma'noga ta'sir qiluvchi affikslar ikkinchi va lug'aviy ma'noga ta'sir qilmaydigan affikslar uchinchi bo'lib qo'shiladi.

Qo'shimchalarning o'rinlashuvidagi me'yoriy holat ba'zan istisno ko'rinishlar ham kasb etadi (*opa-lar-im - opa-m-lar, ayt-di-ng-lar - ayt - di -lar -ing* kabi). Bu kam uchraydigan hodisa bo'lsa-da, unda grammatik, uslubiy va dialektal asoslar mavjud.

«O'zak+so'z yasovchi affiks+lug'aviy shakl hosil qiluvchilar sintaktik shakl hosil qiluvchilar» qolipidagi qoida bundagi turlarning o'zaro munosabati, har bir turning o'z ichidagi morfemalarning tartibi jihatidan bir qancha xususiyatlarga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchilar doirasida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchilarning odatdagi tartibi:

a) otlarda: subuektiv baho+son. Subuektiv baho shakllari ning kam qo'llanadiganlari ko'p qo'llanadiganlaridan awal keladi: umuman, «tirik» affikslar «o'lik» affikslardan keyin keladi {*toychoqcha, taylovcha*);

b) sifatlarda ~roq affiksi -ish, -imtir affikslaridan, shuningdek, ravishdosh sifatdoshlarga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi affikslardan keyin qo'shiladi (*oqishroq, ko 'kimtirroq, tortinibroq* kabi);

v) sonlarda: taxmin bildiradigan *-cha* affiksi «dona» ma'nosini ifodalovchi *-ta* (urg'usiz) unsuridan keyin keladi (o'ntacha kabi);

g) olmoshlarda: gumon bildiruvchi *-dir* (ur-usiz) unsuri (*kimdir, nimadir*), umuman, yuklama xaraktenda bo'lib, hamma turdagi affikslardan keyin qo'shiladi: ***nima-lar-ni-dir...***;

d) fe'llarda: fe'lning daraja affikslan boshqa daraja ko'rsatkichlaridan keyin keladi: *ko' r-in, ko' r-il-di, ko' r-ish-di, yuv- in-tir*, lekin o'zlikdan boshqa nisbatlarning ko'rsatkichlan orttirma nisbat affiksidan keyin qo'shiladi: *tarqa-til-di, yugur-tir-ish-di, tik-tir-ish-di*); fe'lning tarz affikslari va kuchaytiruvchilari (*chayqa, bura, to'zg'i*); bo'lishsizlik affiksi (*urintirma, chayqatma*); zamon affikslari; shart mayli affiksi va buyruq maylining kuchaytiruvchilari (*bordi, boradi, borsa, boray, borin/borgil*), fe'lning o'zgalovchi shaklini hosil qiluvchi affikslar (*bormoq, borgan, borib* va boshqalar).

Sintaktik shakllarning tartibi:

a) nokesimlik shakllari: egalik affiksi+kelishik qo'shim-chasi (bolamni, o'qiganimni);

b) kesimlik shakllari: tasdiq/inkor+zamon/mayl+shaxs+son.

Hamma turdagi affikslardan keyin affiks tipidagi yuklamalar qo'shiladi.

Qo'shimchalarga qo'shilishidagi istisnolar:

a) semantik boshqalik talabi bilan bog'liq bo'ladi; til hodisalarining davrlarga ko'ra **o'zgarishi** (tarix), dialektal farq va o'zgarish xususiyati, poetik talab bilan bog'liq bo'ladi. Misollar: *Bilurlarerd*i (Qutb) -bilar edilar, *qihnag'aylarsiz* («Bobirnom») - qilmag'aysizlar, *solurlarerd*i quloq -quloq solurerdilar.

## **Hulosa**

Kishilar til vositasida o'z fikrlarini, his-tug'ularini ifodalaydilar. Kishilik jamiyatining rivoji bilan bevosita bog'liq bo'lgan til va uning ravnaqi ilm-fan, madaniyat, texnika taraqqiyotini ta'minlashda ham asosiy omil bo'ladi. Jamiyat taraqqiyotini belgilovchi har qanday o'zgarishlar, avvalo til tizimining lug'at boyligida o'z izini qoldiradi. Xususan, ilm-fan, texnika taraqqiyoti yoki jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan yangi narsa-buyumlar, tushunchalar tilning lug'at boyligini yangilanishga olib keladi.

Ma'lum bir millatga mansub bo'lgan xalqning nutqiy ehtiyoji uchun xizmat qiladigan til milliy til deyiladi. Xususan, o'zbek tili shu millatga mansub bo'lgan xalq ehtiyojiga xizmat qiladigan tildir. Yer yuzida milliy tillardan tashqari mamlakatlararo va mintaqalararo ahdlashuv, shartnoma hamda bitimlarni rasmiylashtirishda ishlatiladigan xalqaro tillar ham mavjud. Ular jumlasiga ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus, arab va xitoy kabi tillar kiradi.

So'z birikmasi bilan gap o'rtasida farq kattadir. So'z birikmasi nominatsiya (atash) funksiyasini bajarishi jihatdan so'zga yaqin turadi va u gap singari intonasion tugallikka ega bo'lmaganligi uchun kommunikativ birlikni tashkil qilmaydi.

Sintaksis (syntax) yunoncha (syntaxis) tuzish so'zidan olingan bo'lib, so'z. birikmalari va gaplarning yasaliş usullarini, sintaktik formalar birliklaridan anglashilgan ma'nolarni o'rganadi. Sintaksisda asosiy birlik so'z birikmasi va gap bo'lib, ular sintaksisning o'rganish ob'ekti hamdir.

Soʻz turkumlari va soʻz formalari faqat soʻz birikmalarida va gaplarda shakllanishi mumkin. Sintaktik konstruktsiyalar esa oʻz navbatida soʻz turkumlari va ularning formalaridan tashkil topadi. Bu jihatdan morfologiya va sintaksis oʻzaro bogʻliqdir. Sintaksis morfologiyani oʻzining ishtirokchisi sifatida oʻz ichiga oladi.

## **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

### *ASOSIY ADABIYOTLAR:*

Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. Toshkent. Maʼnaviyat, 2009.173 bet.

Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. Sharq, 1999.182 bet.

Karimov I.A. Barkamol avlod - Oʻzbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent. Sharq, 1998. 62 bet.

Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. Toshkent. 1997-yil 29- avgust.

Oʻzbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. Toshkent. 1997- yil 29- avgust.

Oʻzbekiston Respublikasining davlat taʼlim standartlari.

Umarxoʻjayev M.E. Olmon tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. Andijon 2010. 216 -bet.

Umarxoʻjayev M.E., Nazarov Q. va boshqalar. Lugʻat. Deutsch- russisch-usbekisches phraseologisches Wörterbuch. Toshkent, 1994. 236 bet.

Karimov N., Normatov U. Adabiyot. 5- sinf uchun darslik.Toshkent, 2003. 218 bet.

Абдурахимов М.М. Узбекско- русский и русско- узбекский словарь. Фан. 2008. 378 bet.

Бушуй А.М. О фразеологической концепции Мухтара Умарходжаева// хорижий филология, Самарканд, 1(30), 2009,с.19.

*QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR:*

Agricola J. Siebenhundert und fünfzig deutsche Sprichwörter. Wittenberg, 1558. S 207

Borchardt W., Wustmann G., Schoppe K. Die sprichwörterlichen Redensarten im deutschen Volksmund nach Sinn und Ursprung erläutert. Leipzig, 1954. S 287.

Braun M.D. Deutsch- Russisches phraseologisches Wörterbuch. Göttingen, 1958. S 780

Buchmann G. Geflügelte Worte. Die Zitatenschatz des deutschen Volkes. Berlin, 1864. S 267

Duden. Das grösse Wörterbuch der deutschen Sprache auf CD-ROM. Mannheim, 2005. S 2716.

Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Vorlesungen. Tübingen, 1997. S 165

Horst und Annelies Beyer. Sprichwörterlexikon. Leipzig, 1989. S 390

Motsch W. Syntax des deutschen Adjektivs, Studia Grammatika.-Berlin: Akad.-Verlag, 1967.

Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - 6., neu bearbeitete Auflage. –Bd.4. –Mannheim – e.a., 1998.-912 S.

Engel, Ulrich. Deutsche Grammatik. – 3., korrigierte Auflage. – Heidelberg: Groos, 1996. – 888 S.

Jung, Walter. Grammatik der deutschen Sprache. –10., neubearbeitete Auflage. – Mannheim – Leipzig: Bibliographisches Institut, 1990. – 488 S.

Helbig, Gerhard. Deutsche Grammatik. Grundfragen und Abriß. – 3.Auflage. – München: Judicium-Verlag, 1996. – 161 S.

Lühr, Rosemarie. Neuhochdeutsch. Eine Einführung in die Sprachwissenschaft. – 6., durchgesehene Auflage. - München: Wilhelm Fink Verlag, 2000. – 340 S.

